

UDK 902
ISSN 1330-0644
VOL. 18./2001.
ZAGREB, 2001.

Priilozi

Instituta za arheologiju u Zagrebu

Pril. Inst. arheol. Zagrebu 18./2001.
Str./Pages 1-292, Zagreb, 2001.

Časopis koji je prethodio

Prilozi 1., 1983., Prilozi 2., 1985., 3.-4., 1986.-1987., 5.-6., 1988.-1989., 7., 1990.,
8. 1991., Pril. Inst. arheol. Zagrebu 9., 1992., 10., 1993., 11.-12./1994.-1995.,
13.-14./1996.-1997., 15.-16./1998.-1999., 17./2000.

Nakladnik/ Publisher

INSTITUT ZA ARHEOLOGIJU/
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

Adresa uredništva/ Adress of the editor's office

Institut za arheologiju/Institute of archaeology
HR - 10000 Zagreb, Ulica grada Vukovara 68
Telefon/phone/fax ++385/01/615 02 50
e-mail: institut-za-arheologiju@IARH.tel.hr

Glavni i odgovorni urednik/ Editor in chief

Željko TOMIČIĆ (Zagreb)

Redakcijski odbor/ Editorial committee

Dunja GLOGOVIĆ (Zagreb), Timotej KNIFIC (Ljubljana, SLO), Remza KOŠČEVIĆ
(Zagreb), Laszlo KÓVACS (Budapest, HUN), Kornelija MINICHREITER (Zagreb),
Mladen RADIĆ (Osijek), Željko RAPANIĆ, (Split) Aleksandar RUTTKAY (Nitra,
SK), Ivančica SCHRUNK (Minneapolis, USA), Željko TOMIČIĆ (Zagreb).

Prijevod na engleski/ English translation

Nikolina MATETIĆ PELIKAN

Prijevod na njemački/ German translation

Nikolina MATETIĆ PELIKAN

Lektura/ Language editor

Marijan RIČKOVIĆ (hrvatski)
Ulrike STEINBACH (njemački)
Kenneth MAYER (engleski)

Dizajn/ Design

Roko BOLANČA

Korektura/ Proofreaders

Krešimir KVOČIĆ

Računalni slog/ Layout

Ranko PERŠIĆ, Zagreb

Tisak/ Printed by

Tiskara PETRAVIĆ, d.o.o., Vladimira Nazora 12, 10434 Strmec

Naklada/ Circulation

600 primjeraka / 600 examples

Sekundarne publikacije/ Indexed in

GERMANIA Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen
Archaeologischen Instituts, Verlag Philipp von Zabern, Mainz

Izdavanje časopisa novčano podupire

MINISTARSTVO ZNANOSTI I TEHNOLOGIJE REPUBLIKE HRVATSKE
HR - 10000 Zagreb, Strossmayerov trg 4

Sadržaj

Izvorni znanstveni radovi

- 5 KORNELIJA MINICHREITER
Tipološka klasifikacija keramike rane starčevačke kulture iz stambene zemunice 10 u Zadubravlju
- 21 DUNJA GLOGOVIĆ, SLOBODAN MIKO
Nekoliko brončanodobnih nalaza iz okolice Torčeca pokraj Koprivnice i njihova spektrometrijska analiza
- 33 DARIA LOŽNJAK
Nalazišta brončanoga doba na vinkovačkom području
- 63 SAŠA KOVAČEVIĆ
Istraživanja prapovijesnog lokaliteta u Novoj Bukovici na položaju Sjenjak - povijest i novi rezultati
- 79 RENATA ŠOŠTARIĆ
Karbonizirani biljni ostaci iz prapovijesnog lokaliteta u Novoj Bukovici na položaju Sjenjak
- 83 NIVES MAJNARIĆ PANDŽIĆ
Grob ratnika Lt 12 iz srednjolatenskog groblja u Zvonimirovu kod Suhopolja u Virovitičko-podravskoj županiji
- 103 MARKO DIZDAR
Nalazišta latenske kulture na vinkovačkom području
- 135 REMZA KOŠČEVIĆ
Sitni metalni predmeti iz Siscije
- 143 REMZA KOŠČEVIĆ
Daljnja opažanja o olovnim privjescima
- 157 VLASTA BEGOVIĆ, IVANČICA SCHRUNK
Preobrazbe rimskih vila na istočnom Jadranu u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku
- 173 ŽELJKO TOMIČIĆ
...Sclavorum regionem, quae Zellia appellatur... Pavla Đakona
Povijesna (renesansna) kartografija - novi izvor poznavanja hrvatskog ranog srednjovjekovlja
- 189 TAJANA SEKELJ IVANČAN
Neki arheološki primjeri zaposjedanja ruševina antičkih urbanih cjelina u sjevernoj Hrvatskoj tijekom srednjeg vijeka
- 213 TATJANA TKALČEĆ
Gotičke keramičke čaše iz Glogovnice i Ivanca Križevačkog kraj Križevaca i Gudovca kraj Bjelovara

Contents/Inhaltsverzeichnis

Original scientific papers

- KORNELIJA MINICHREITER
Typological classification of pottery of the early Starčevo culture from the pit-dwelling 10 in Zadubravlje
- DUNJA GLOGOVIĆ, SLOBODAN MIKO
A couple of Bronze Age finds from the surroundings of Torčec near Koprivnica and their spectrometric analysis
- DARIA LOŽNJAK
Bronze Age sites in the Vinkovci region
- SAŠA KOVAČEVIĆ
Investigation of the prehistoric locality in Nova Bukovica on the site Sjenjak - History and new results
- RENATA ŠOŠTARIĆ
Carbonized plant remains of the prehistoric locality in Nova Bukovica on the site Sjenjak
- NIVES MAJNARIĆ PANDŽIĆ
Warrior's grave Lt12 from Middle La Tène II grave site in Zvonimirovo near Suhopolje in the County of Virovitica-Podravina
- MARKO DIZDAR
La Tène culture sites in the Vinkovci area
- REMZA KOŠČEVIĆ
Small metal artifacts from Siscia
- REMZA KOŠČEVIĆ
Further observations on lead pendants
- VLASTA BEGOVIĆ, IVANČICA SCHRUNK
Transformations of Roman villas on the eastern Adriatic coast in late classical antiquity and the early Middle Ages
- ŽELJKO TOMIČIĆ
*... Sclavorum regionem, quae Zellia appellatur ... von Paulus Diaconus
Historische (Renaissance-) Kartographie die neue Forschungsquelle für das Frühmittelalter in Kroatien*
- TAJANA SEKELJ IVANČAN
Manche archäologische Beispiele für die Besiedlung der Ruinen antiker Stadtanlagen in Nordkroatien im Mittelalter
- TATJANA TKALČEĆ
Gotische Keramikgefäße aus Glogovnica und Ivanec Križevački bei Križevci und Gudovac bei Bjelovar

Pregledni radovi

- MARIJA BUZOV
235 Podni mozaici sustava Eufrazijeve bazilike
- ŽELJKO TOMIČIĆ, TATJANA TKALČEC,
MARKO DIZDAR, DARIA LOŽNJAK
253 Veliki Gradiš, Veliko Gradišće - plemićki grad Vrbovec kraj Huma na Sutli (Stanje istraživanja 2001. godine)
- DARIA LOŽNJAK, TATJANA TKALČEC,
275 Suhopolje - Lajkovina rezultati sustavnog terenskog pregleda kasnobrončanodobnoga naselja

Prikazi

- DUNJA GLOGOVIĆ
285 **TRANS EUROPAM**, Festschrift für Margareta Primas. Beiträge zur Bronze- und Eisenzeit zwischen Atlantik und Altai, Antiquitas, Reihe 3, Abhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte, zur Klassischen und Provinzial-Römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums, Bd. 34, Bonn, 1995., 288 str. sa sl.
- DARIA LOŽNJAK, TATJANA TKALČEC
289 Kratice

Review

- MARIJA BUZOV
Bodenmosaiken des Systems des Eufrazios-Basilika
- ŽELJKO TOMIČIĆ, TATJANA TKALČEC,
MARKO DIZDAR, DARIA LOŽNJAK
Veliki Gradiš, Veliko Gradišće - feudal town of Vrbovec near Hum na Sutli (as of 2001)
- DARIA LOŽNJAK, TATJANA TKALČEC,
Suhopolje - Lajkovina
Results of systematic survey of the Old Bronze Age settlement

- DARIA LOŽNJAK, TATJANA TKALČEC
Abbreviations / Abkürzungen

Preobrazbe rimskih vila na istočnom Jadranu u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku

Transformations of Roman villas on the eastern Adriatic coast in late classical antiquity and the early Middle Ages

Izvorni znanstveni rad

Antička arheologija

Original scientific paper

Roman archaeology

UDK/UDC 904:711.424(497.5. Istočni Jadran)"652"

Primljeno/Received: 20. 05. 2001.

Prihvaćeno/Accepted: 21. 06. 2001.

Dr. sc. VLASTA BEGOVIĆ

Institut za arheologiju

Ul. grada Vukovara 68

HR - 10000 Zagreb

Dr. sc. IVANČICA SCHRUNK

University of St. Thomas

St. Paul; Minnesota, USA

U kasnoj antici i ranom srednjem vijeku rimske vile na Jadranu doživljavaju mnogobrojne preobrazbe svoje strukture, što je posljedica ekonomskih promjena, različitih standarda stanovanja kao i izgradnje kršćanskih kompleksa na njihovim lokalitetima, osnivanja naselja i izgradnje pomorskih baza. Mnoge vile koje traju u kontinuitetu od razdoblja ranog carstva bitno mijenjaju način proizvodnje i organizacije prostora, a vile koje su bile privremeno napuštene obnavljaju se i dograđuju. Kako slabi uloga države, gradovi zaostaju, a ponovo jača ekonomska uloga vila koje postaju nositelji ukupne privrede određenog područja.

Ključne riječi: rimske vile, istočna obala i otoci Jadranskog mora, 4.-7. st., ekonomske promjene, starokršćanska izgradnja, plovni put

Key words: Roman villas, eastern coast and islands of the Adriatic, 4th-7th century, economic transition, old Christian architecture, sailing route

Drugi veliki zamah graditeljske djelatnosti doživjele su rimske vile u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku. Kako slabi uloga države, tako gradovi doživljavaju svoju dekadencu. Vile su ponovo osnovni ekonomski model koji okuplja sve veći broj stanovnika. Preobrazbe strukture vila u kasnoj antici su mnogobrojne. Mnoge vile koje traju u kontinuitetu od razdoblja ranog carstva bitno mijenjaju strukturu i način proizvodnje, a vile koje su bile privremeno napuštene, obnavljaju se i dograđuju. Velik pritisak izbjeglog romanskog stanovništva iz Panonije i Norika rezultira povećanom stambenom izgradnjom uz postojeće vile. Njihova preobrazba za nove uvjete stanovanja i proizvodnje očituje se u prilagodbi ili promjeni korištenja postojećih prostora i dogradnji sasvim novih sadržaja, kao što su starokršćanske sakralne građevine. Neki lokaliteti vila uz morsku obalu i na otocima preuređuju se u sigurna sidrišta i pomorske baze na plovnom putu Jadranom koji je od 5. do 7. st. jedini sigurni put u srce Europe, kada su kopneni putovi u prekidi. Vile se preuređuju za boravak posade i putnika za kratko razdoblje kao i prekrcaj i pohranu robe. Toma Arhidakon piše da su u nemirnim vremenima ranoga srednjeg vijeka Romani živjeli

od mora¹ (Suić, 1976., 257.), a to vjerojatno predstavlja trgovinu i lučke usluge koje su pružali brodovima u tranzitu, te smještaj ljudi i roba (Suić, 1995., 239.). Stanovništvo takvog sklopa moglo je živjeti od obrta, trgovine i skromne poljoprivrede, te stočarstva i predstavljalo je jednu ekonomski i građevinski samodostatnu jedinicu sa svim potrebnim sadržajima. Vile postaju središta okupljanja i nove pojačane izgradnje kako stambene - za potrebe smještaja većeg broja žitelja, tako i sakralne, ali i novih proizvodnih pogona i obrtničkih radionica, a također i vojnih objekata potrebnih za smještaj vojne posade. Kao vrlo važan element grade se osmatračnice za kontrolu prilaza luci i vili. Ruralno urbana dishotomija u antičkom svijetu nije bila jednostavna. U kasnoj antici gradovi se ruraliziraju, a vila i vicus urbaniziraju. Kompleksi su redovito imali *horreum* - žitnicu zbog potrebe opskrbe većeg broja stanovnika. U vrijeme i nakon Konstantina započinju i hodočasnička putovanja u Svetu zemlju, što čini znatan dio putnika koji je plovio Jadranom. (ZANINOVIĆ, 1994., 138.-139.) U takvim kompleksima bila je i intenzivna razmjena roba, što je dokazano arheološkim nalazima, npr. na vili u uvali Verige na Brijunima. (BEZECZKY, 1998., 68.) i na području Dioklecijanove palače (SCHRUNK, 1989., 93.). Ta pojačana razmjena roba i usluga, te prolaz ljudi i ro-

¹ M. Suić, Antički grad na istočnoj obali Jadrana, Zagreb, 1976.

be Jadranskim morem bila je ona vitalna snaga koja je Dalmaciju i Istru održala u nemirnim vremenima ranoga srednjeg vijeka kada na kontinentu zamire svaki život na bazi antičkih tradicija i kada su vile i naselja srušeni i napušteni.

Različiti su oblici transformacija pojedinih vila i teško je temeljem današnje razine istraženosti odrediti neke zakonitosti. Ipak, mogu se izdvojiti dvije osnovne skupine koje imaju različite faze razvoja - *villae rusticae* i luksuzne vile (maritimne i rezidencijalni kompleksi). Od antike do ranoga srednjeg vijeka događaju se različite promjene u njihovim osnovnim funkcijama.

Vile su u prvom redu bile središta ekonomske moći Rimskog Carstva, jer se velike ekonomije nalaze izvan grada. Proizvodnja se događa izvan gradova - radionice velikog mjerila *figulinae, fullonicae*, metalske radionice nalaze se u sklopu vila, izvan urbanih središta. Ruralni moćnici bili su ujedno i urbana elita i opskrbljivali su grad prijeko potrebnim proizvodima. (WHITTAKER, 1990., 111.) Dio proizvoda dolazi na tržnicu, dok je dio gradske populacije, klijenti i sluga, opskrbljivan izravno s imanja gospodara. Rudnici kao i prerada olova i željeza, te velike figiline prelaze krajem 1. st. i u 2. st. u carsko vlasništvo - dokumentirano, npr. za Flavijevce, Marko Aurelije (STARAC, 1994., 136., VERZAR-BASS, 1986., 660.). To su strateški važni proizvodi za opskrbu rimske vojske. U kasnoj antici u doba odumiranja gradova, ponovo jača ekonomska uloga vila. Grade se velike izvangradske ekonomije koje su nositelji ukupne privrede određenog područja. U ranom srednjem vijeku to je još drastičnije izraženo.

Druga vrlo važna funkcija vila je rezidencijalna. U rano carskom razdoblju vila katkad predstavlja mjesto stanovanja, a katkada mjesto samo povremenog boravka gospodara, koji redovito kada se radi o luksuznoj vili ima i rezidenciju u gradu. Zato su najluksuznije vile rimske aristokracije u blizini većih gradskih središta (npr. Verige - Pula, Dioklecijanova palača - Salona). Prema arhitektonskim ostacima koji su često daleko iznad osnovnih potreba stanovanja možemo zaključiti o njihovoj važnosti u životu rimske obitelji. Vila se uređuje s mnogo smisla za praktičnost, ali i za posebno oblikovanje s učincima unutarnjeg i vanjskog prostora da zadivi posjetitelja, a također da pruži stanovnicima maksimum komfora. Potpuno jednaki sadržaji i kvaliteta gradnje značajke su za kuće u gradu (*domus*) i vile na selu kao i unutarnju opremu koja je često vrlo raskošna - arhitektonska dekoracija, mozaični podovi, mramorne obloge, oslikani zidovi, terme, biblioteke. Vile su također bile mjesto na kojem se mogao u potpunosti i individualno razviti slobodarski rimski duh, nespupan pravilima hijerarhije i velikim zahtjevima carskog dvora. Počevši od Augusta koji na diskretan način slama ovlasti Senata i aristokratskih obitelji, zatim Tiberija koji je *lex maiestatis* pretvorio u crimen *laesae maiestatis* - u zakon protiv povrede njegova veličanstva (uveo tužbe zbog zločina uvrede veličanstva), do Kaligule koji je zakon ukinuo, ali je ubijao sve koji su mu se činili sumnjivi. Vila na posjedu jedino je mjesto gdje je rimski građanin mogao biti slobodan i gdje je apsolutni gospodar i vile naročito one luksuznije, ponos su čitave obitelji. Zahtjevni život u gradu činio je život na selu još poželjnijim. Nakon razdoblja stagnacije vila (2. i 3. st.) kada se posebno zapuštaju rezidencijal-

ni dijelovi na vilama (VERZAR-BASS, 1986., 651.-653.) u kasnoj antici taj proces ide obrnutim smjerom. U tom razdoblju rezidencijalni dijelovi na vilama ponovo dobivaju na važnosti, ali oblikovani na drukčiji način (fortificirani ulazi, stambeni kat). Vrlo često u skladu s novom kršćanskom religijom dograđuje se oratorij ili crkva (Muline na Ugljanu). Neke vile postaju kompleksi sa svim elementima jednog utvrđenog naselja (opskrbljenog svim potrebnim sadržajima), kao npr. Mogorjelo kod Čapljine u Hercegovini. Zbog povećanog broja stanovnika povećava se broj stambenih jedinica, a smanjuje komoditet i luksuz. Uvjeti stanovanja postaju skromniji, kao npr. mali stambeni prostori, s ognjištima na Kastumu u uvali Madona na Brijunima, također Sipar i Katoro u Istri (JURKIĆ GIRARDI, 1981., 81.-83).

Vile su vrlo često grupirane na određenom prostoru i posjedu. Postoje manje vile koje su dio cjeline i zavisne od jedne glavne vile u kojoj je povremeno boravio gospodar imanja. Postojala je međusobna zavisnost, a također i specijalizacija u proizvodnji. Istraženi primjeri takve podjele uloga na nekoliko vila nalazimo na Brijunskom otočju (BEGOVIĆ, SCHRUNK, 1999.-2000., 425.-426.). U uvali Caskoj na otoku Pagu gdje se nalazila stara Cissa pronađeni su ostaci najmanje triju većih rustičkih kompleksa (SUIĆ, 1976., 223.) Na širem prostoru sela Ugljan nalazi se niz ostataka rustičkih vila - Muline, Gospodska gomila, Batalaža, Rt Supetar (SUIĆ, 1976., 223.). Jedna od njih, Gospodska gomila, ukazuje na sjedište lokalnog dominusa. U kasnoj antici nalazimo istu situaciju - jasno definirane manje vile u spisima sv. Jerolima (opisu njegovih *villulae* na raštrkanom prostoru), s jednom vilom u kojoj je bila rezidencija tamošnjih Euzebijevaca (druga pol. 4. st.).² (SUIĆ, 1995., 138.) U kasnoj antici takve skupine vila često su specijalizirane za neki finalni proizvod, a u svakoj od njih odvija se dio proizvodnog procesa, npr. uzgoj ovaca i prerada vune, bojanje, tkanje i izrada tkanina, kao što je npr. Schwab pretpostavio za vilu u Barbarigi ili Verzar-Bass za vile na Brijunima i Materii (VERZAR-BASS, 1986., 656.).

Osnovna uloga vile je gospodarska - pohrana, prerada i skladištenje poljoprivrednih proizvoda. Mediteranski način prerade i proizvodnje čini skladište središnjom strategijom preživljavanja (PURCELL, 1995., 169.). Prema veličini skladišnog prostora može se zaključiti važnost pojedine vile kao i veličina zemljišnog posjeda na kojem je građena (npr. skladišta vile u Barbarigi i Banjolama). Intenzivna poljoprivredna proizvodnja koju Rimljani uvode od 1. st. pr. Kr. na području Istre i Dalmacije dovodi do gomilanja poljoprivrednih viškova koji se nakon skupljanja, prerade i skladištenja odvoze prema najbližem gradskom središtu ili brodovima prevoze na udaljena tržišta (T. BEZECZKY). Vila je imala namjeru da posebno naglasi skladišni prostor. Skladišta su nastojala djelovati impresivno, posebno pogledom na redove dolia koje su zapremale unutarnji prostor - primjer *cella vinaria* u Boscocale kod Pompeja (PURCELL, 1995., 169.) ili *cella vinaria* vile u uvali Verige na Brijunima (BEGOVIĆ, DVORŽAK, 1995., 47.) - impozantni broj od 80 dolia ustanovljenih za ove dvije vile. Zavisno od podneblja, rizik u slučaju velikih temperaturnih razlika određivao je način izgradnje

² M. Suić, Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, br. 35, Split, 1995., 138.

skladišta. U mediteranskoj klimi to su substrukcije ili posebno građene prostorije orijentirane prema najpovoljnijim stranama svijeta (sjever, sjeveroistok). U kasnoj antici i ranom srednjem vijeku posebno je naglašena uloga skladišta u vilama, jer je roba često morala biti vrlo dugo skladištena. Građene se posebno velike žitnice - *horreum* - (vila u Banjolama kraj Pule). Naročito u doba kada se povećava broj stanovnika u vilama i one često izrastaju u kasnoantička naselja zbijenog tipa (Sipar, Katoro) ili kada se uz njih izgrađuju pomorske postaje na plovnom putu Jadranom - 6. st. (Kastrum na Brijunima) postoji potreba za velikim skladišnim prostorom.

Izgradnjom vila i uređenjem njene poljoprivredne okoliše dolazi do bitne promjene izgleda krajolika. Intenzivna poljoprivreda i uzgoj novih kultura u Istri i Dalmaciji tijekom 1. st. pr. Kr. i 1. st. po Kr. mijenjaju i pejzažna obilježja. Intenzivni uzgoj vinove loze i maslina čini da veliki posjedi zasađeni tim kulturama prevladavaju u pejzažu (BEZECZKY - nalazi amfora sa istarskim žigovima). Na velikim posjedima, uz reprezentativne vile izgleda da su istu vrijednost u pejzažu imali hortikulturno uređeni vrtovi kao i nasadi vinograda i maslina, koje su predstavljale ponos svojim vlasnicima. Smanjeni broj robova u kasnoj antici i uspostavljanje novih kolonatskih odnosa dovode do promjena gospodarskih grana, tako da je u kasnoj antici privreda bazirana više na stočarstvu i preradi stočarskih proizvoda (SUIĆ), što ponovo mijenja izgled krajolika. Vila je glavni arhitektonski element u pejzažu jadranske obale i kako opisuje Kasiodor (537. g.) posebno hvaleći istarsku obalu - vile na njoj blistaju daleko i široko, smještene kao biseri na ogrlici (*Variae*, 12. 22. 3-5). U kasnoj antici gradovi se prazne, a selo puni stanovništvom (SUIĆ, 1976.). To je suprotni proces u usporedbi sa sredinom 2. i 3. st. - koje je bilo razdoblje zaostajanja vila, naročito propadanje reprezentativnih i rezidencijalnih dijelova vila - dokumentirano za vile u Istri (VERZAR-BASS, 1986., 654.-655.).

Na sljedećim primjerima izložit će se pojedinačne promjene dokumentirane na rimskim vilama na Jadranu. Promjene su funkcionalne i oblikovne, s naglaskom da i uz razdoblje stagnacije (od sredine 2. do početka 4. st. - nagli rast gradova) vila uvijek ostaje osnovna baza ekonomije određenog područja.

Na istočnojadranskoj obali posebno je zanimljivo područje južnog dijela Istre. Uz plodna polja i morsku obalu izgrađen je niz značajnih rimskih vila tijekom 1. st. - Valbandon, Barbariga, Medulin (Vižula), Fažana, otočje Brijuni (uvala Verige i uvala Madona). Stječe se dojam da su bile središta posjeda međusobno povezanih veleposjednika, pripadnika istog kulturnoga i ekonomskog kruga rimskog društva.

Najvjerojatnije one u razdoblju julijsko-klaudijske dinastije kreiraju veliku uspješnu ekonomiju za određeni broj imperatorova unutarnjeg kruga rodbine i prijatelja (TASSAUX, STARAC).

U ranom carstvu, ali i u kasnoj antici te ranom srednjem vijeku ponovo isti lokaliteti igraju vrlo značajnu, no nešto izmijenjenu ulogu. Tu su na temelju arheoloških istraživanja dokumentirane funkcionalne i oblikovne promjene, nastale u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku (GNIRS, SCHWALB, MLAKAR, JURKIĆ GIRARDI, MATIJAŠIĆ).

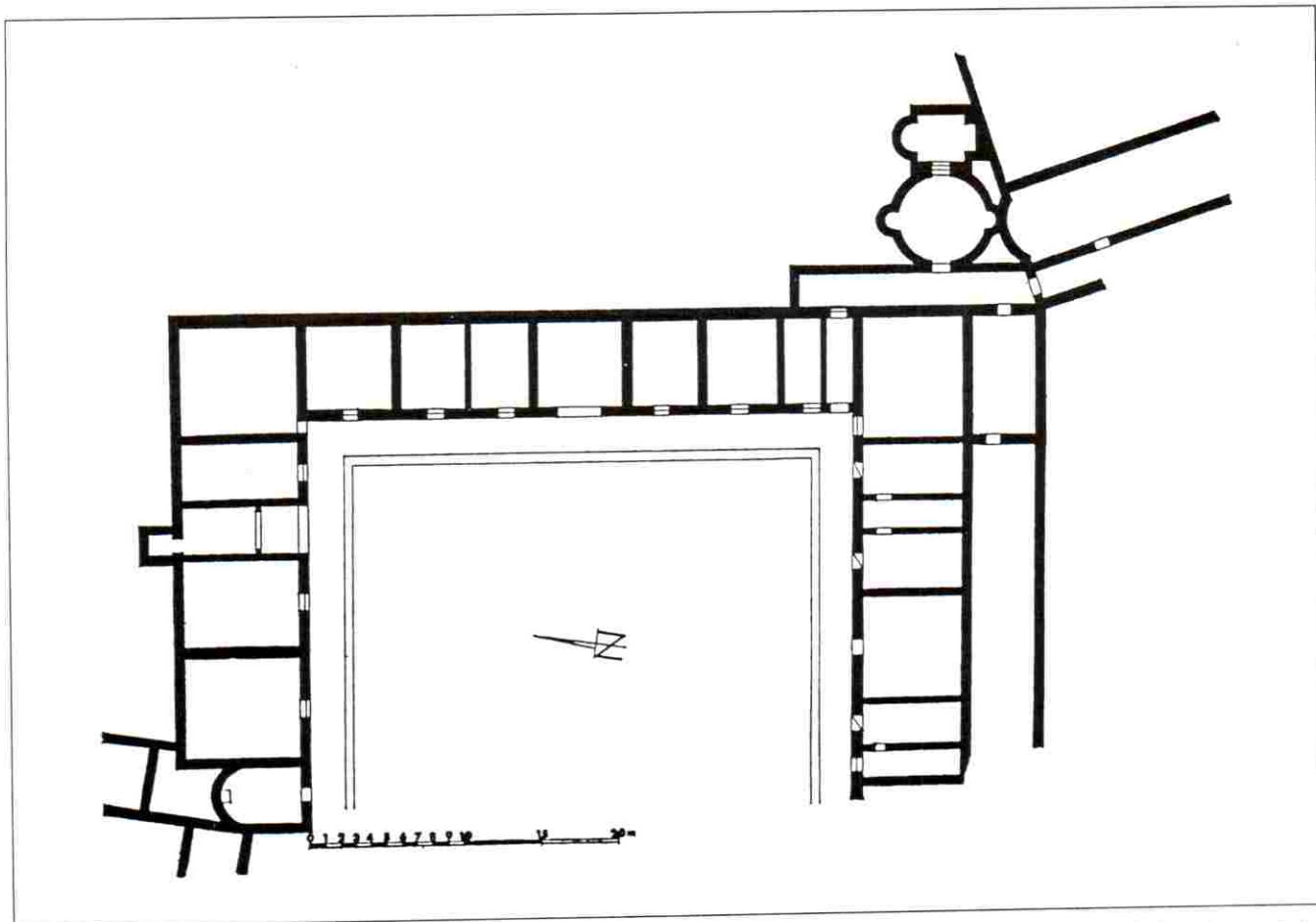
Velika antička vila u Barbarigi iz julijsko-klaudijskog razdoblja koju je istražio i opisao H. Schwalb, kombinacija je peristilne i portikus vile (sl. 1.). Schwalb je pretpostavio da

je dio vile namijenjen ljetnom, a dio zimskom boravku. U kasnoj antici u vili se nalaze pogoni fulonike. Istraženi kasnoantički dio vile nije dokumentiran podnim mozaicima iz toga razdoblja. Isti prostori s drukčijom namjenom, bez da su mišljenjani podni mozaici (čak i u slučaju kada su podovi kopija prijašnjih), ne označuju opće osiromašenje, ali ukazuju na drukčiju uporabu različitih dijelova vile. Činjenica da su mozaici trajali tako dugo, govori o visokoj kvaliteti mozaika julijsko-klaudijskog razdoblja, ali restaurirani su na način koji je bio u uporabi u kasnoj antici. (VERZAR-BASS, 1986., 656.). Neposredno iznad Barbarige, kod mjesta Betiga na položaju antičke *villae rusticae*, izgrađen je starokršćanski kompleks koji se razvija oko *cellae trihorae* (iz poč. 5. st.) i sukcesivno je izgrađivan do 11./12. st. Trobrodna bazilika posvećena sv. Andriji, s izvanrednim crnobijelim i polikromnim podnim mozaicima (sl. 2.). Uz baziliku se nalazi krstionica, samostan, grobna kapela i groblje. Na užem području nalazi se i antička vila s cisternom kasnoantičke arhitekture, te kasnoantičko groblje na Dračicama kao i kasnoantičko i ranosrednjovjekovno naselje uz starokršćansku crkvu Sv. Agneze.

Na vili u Valbandonu kasnoantičke preinake dokumentirane su jednim lijepim mozaikom koji je stavljen djelomično preko drugoga, bez da su skinuti bezoblični ostaci starog mozaika (VERZAR-BASS, 1986., 656.) (sl. 3.).

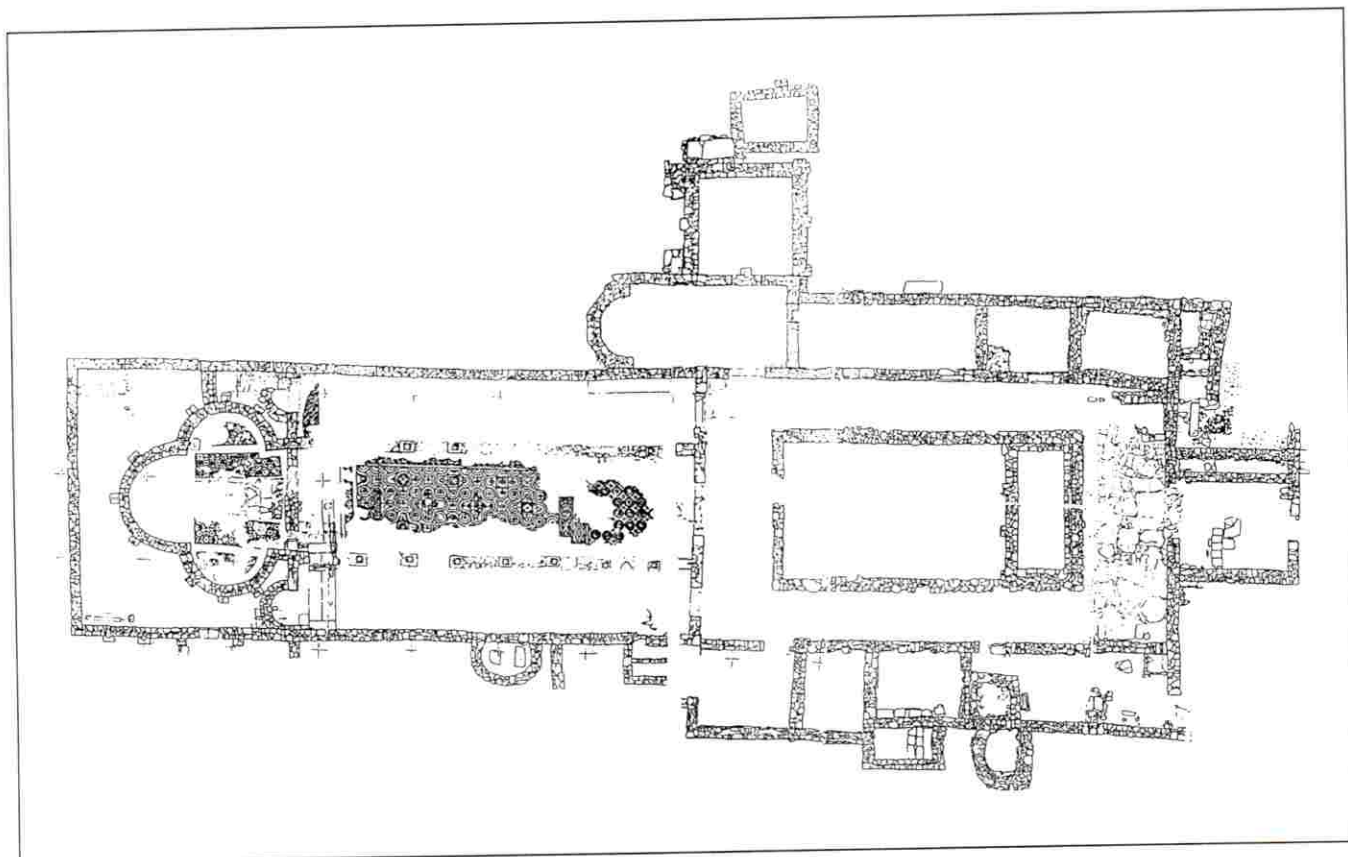
Među vilama ovog područja posebno se izdvajaju dvije na otočju Brijuni - u uvali Madona i uvali Verige. Prema Tassauxu, u posjedu senatorske obitelji Laecanii (TASSAUX, 1982., 265.) vila u Verigama posebno se ističe svojim luksuzom i kao središte posjeda na kojemu postoji niz manjih vila. Zaokružena ekonomska cjelina sastojala se od intenzivnog uzgoja vinove loze i maslina i proizvodnje amfora za njihovo spremanje i prijevoz (*figilina* u Fažani). U drugoj pol. 1. st. *figilina* prelazi u carski posjed (STARAC, 1994., 136.) - dokumentirano žigovima amfora. U razdoblju Hadrijanove vladavine istarsko vino i ulje bilo je distribuirano samo lokalno, sudeći prema nalazima amfora. Razlozi opadanja izvoza i mogućeg opadanja proizvodnje nisu do kraja razjašnjeni. Možda su jake zime uvjetovale neka oštećenja stabala maslina i prouzročile seriju posljedica na intenzivnu proizvodnju ulja u Istri. Ipak, najvjerojatnije je intenzivni razvoj Panonije i Dalmacije u 2. st. oduzeo Istri primat u poljoprivrednoj proizvodnji i prouzrokovao stagnaciju vinogradarstva i maslinarstva. Nedostatak amfora datiranih u razdoblje 2. i 3. st. objašnjava Tassaux Buchievom teorijom (BUCHI, 1974./1975., 435.) da su drvene bačve (bareli) radije upotrebljavani za prijevoz vina nego amfore. Uporaba bačava i mješina ukazuje na prijevoz kopnenim putovima, kada su amfore bile neprikladne te podupire teoriju o primatu Panonije u poljoprivrednoj proizvodnji. Verzar-Bass više navodi argumente za pozitivno restrukturiranje i uvođenje različitosti u agrikulturnu ekonomiju, temeljenu na proizvodnji agruma, žita i vune. Ipak, u Kasiodorovo doba (537. g.) Istra je još uvijek bogata vinom, uljem i žitom (*Variae*, 12. 22. 1).

Promjene u gospodarstvu dogodile su se, kao što pokazuje primjer dviju vila na Brijunima, oko sredine 2. st. Dvorište velike *villae rusticae* u uvali Madona počelo se izgrađivati sadržajima koji upućuju na fuloniku (*fullonica*) - bojadisaonicu vune i proizvodnju tkanina (sl. 4.). Prema arheološkim istraživanjima tijekom kojih su nađeni kompleksi



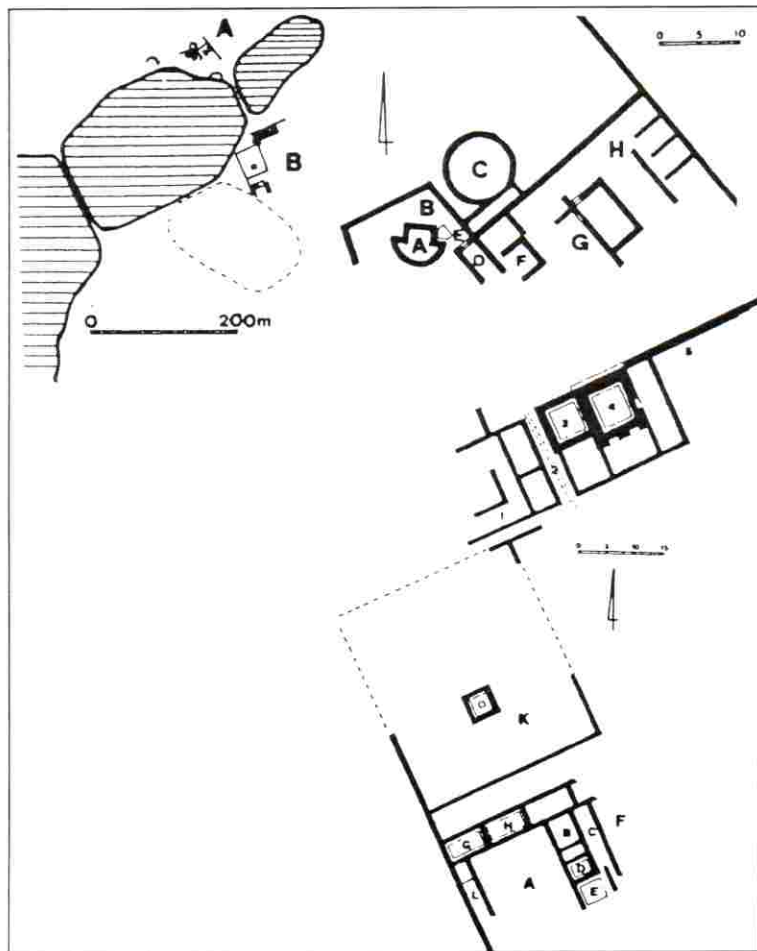
Sl. 1. Vila kod rta Barbarige u Istri (tlocrt prema GNIRS-u)

Fig. 1. Villa close to the Barbariga promontory in Istria (ground plan according to GNIRS)

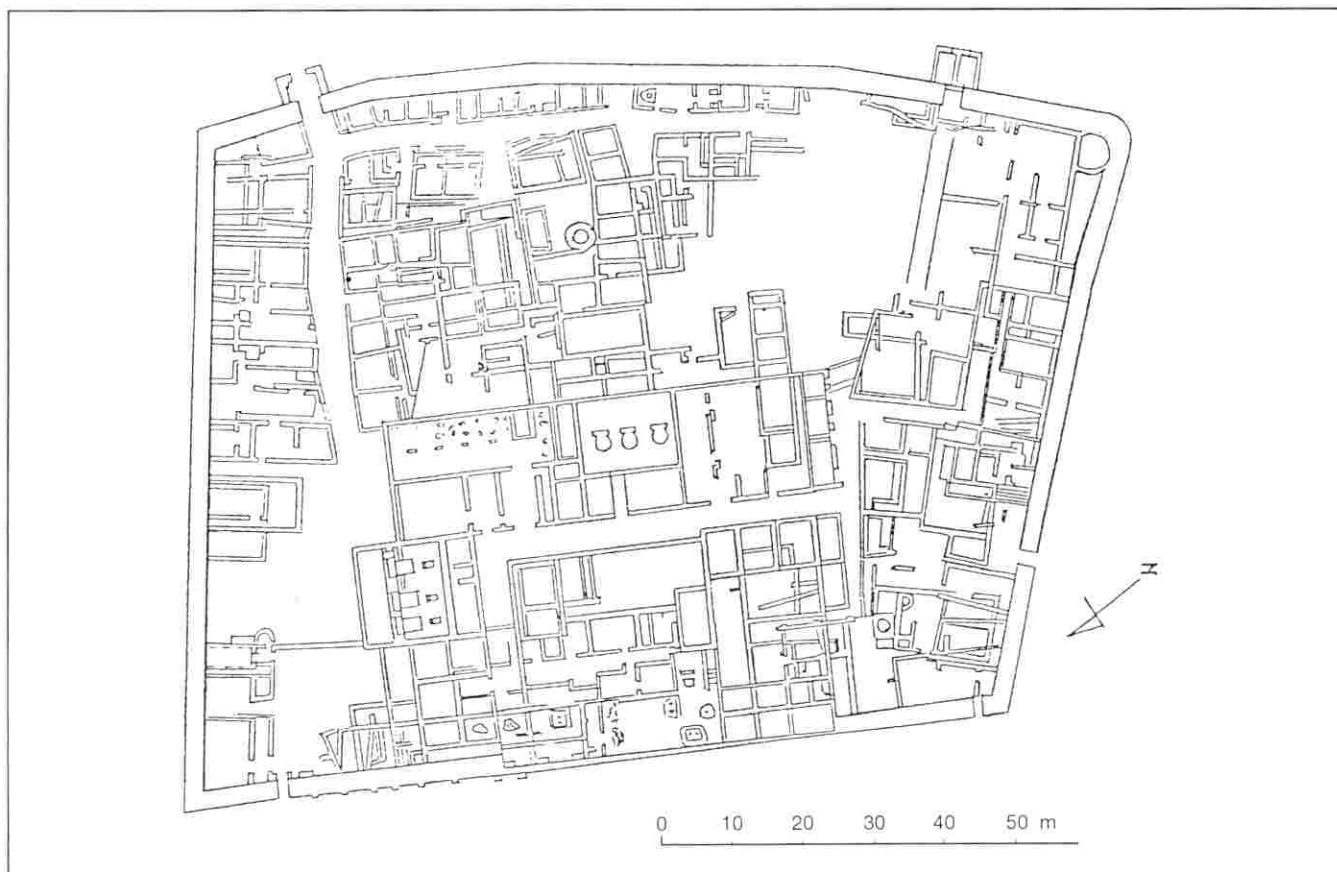


Sl. 2. Starokršćanska crkva u Betiki kod Barbarige

Fig. 2. Late Christian church in Betika close to Barbariga



Sl. 3. Vila u Valbandonu u Istri
Fig. 3. Villa in Valbandon in Istria



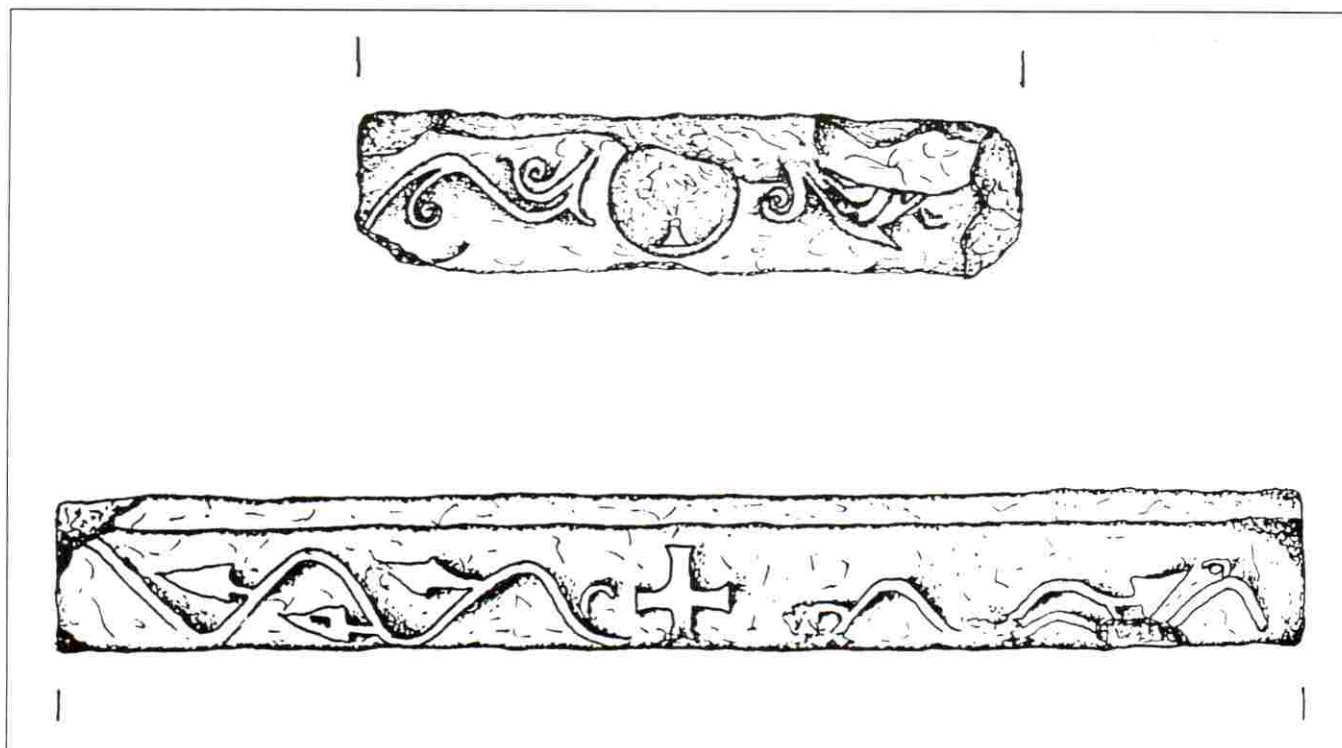
Sl. 4. Vila i kasnoantičko naselje Kastrum na Brijunima

Fig. 4. Villa and late antique settlement Kastrum on Brijuni

prostorija s prešama, kamenim osnovama, bazenima, odvodima i kanalizacijom (MLAKAR, 1975./1976., 31.), Suić pretpostavlja da je to bio *Baphium Cissense Venetiae et Histriae* koju donosi u kasnom 4. st. *Notitia Dignitatum* (OCCID. XI, 67. ed. Seeck). Uz vilu iz 1. st. pr. Kr. dograđuju se u 3. i 4. st. skromni stambeni kvartovi, a cijelo naselje dobiva obrambene bedeme i nadzirane ulaze (*propugnaculum*) tijekom 5. i 6. st. Izgrađuju se starokršćanski objekti u naselju i izvan bedema (sl. 5.).

čaj robe za jakih južnih vjetrova, a dvije vile - ona u uvali Madona i u Verigama čine u 6. st. pomorsku bazu i ishodišnu točku plovnog puta prema Raveni (BRUSIĆ).

Komercijalno iskorištavanje dva prirodna resursa, soli i kamena, nastavljeno je i možda se pojačalo nakon opadanja proizvodnje vina i ulja. Pretpostavljamo da je proizvodnja soli na Brijunima bila glavna i to je jasno naglašeno kada su brijunske solane spomenute u dokumentu iz ranoga srednjeg vijeka (543. g.), kojim biskup Eufrazije daruje trećinu bri-



Sl. 5. Nadvratne grede starokršćanske crkve u Kastrumu (crtež ADRIANA GRI)

Fig. 5. Door lintel beams of the late Christian church in Kastrum (picture by ADRIANA GRI)

Vrlo je zanimljiv primjer razvoja vile u uvali Verige. Izgrađena je u 1. st. pr. Kr. i 1. st. po Kr. U drugoj pol. 1. st. dograđuju se raskošne terme (sl. 6.). U 2. st. izgrađena je zgrada s vanjskim portikatima koja u središnjem dvorištu ima sadržaje koji upućuju na fuloniku (tri kamena recipijenta i tri bazena međusobno povezana kanalima).

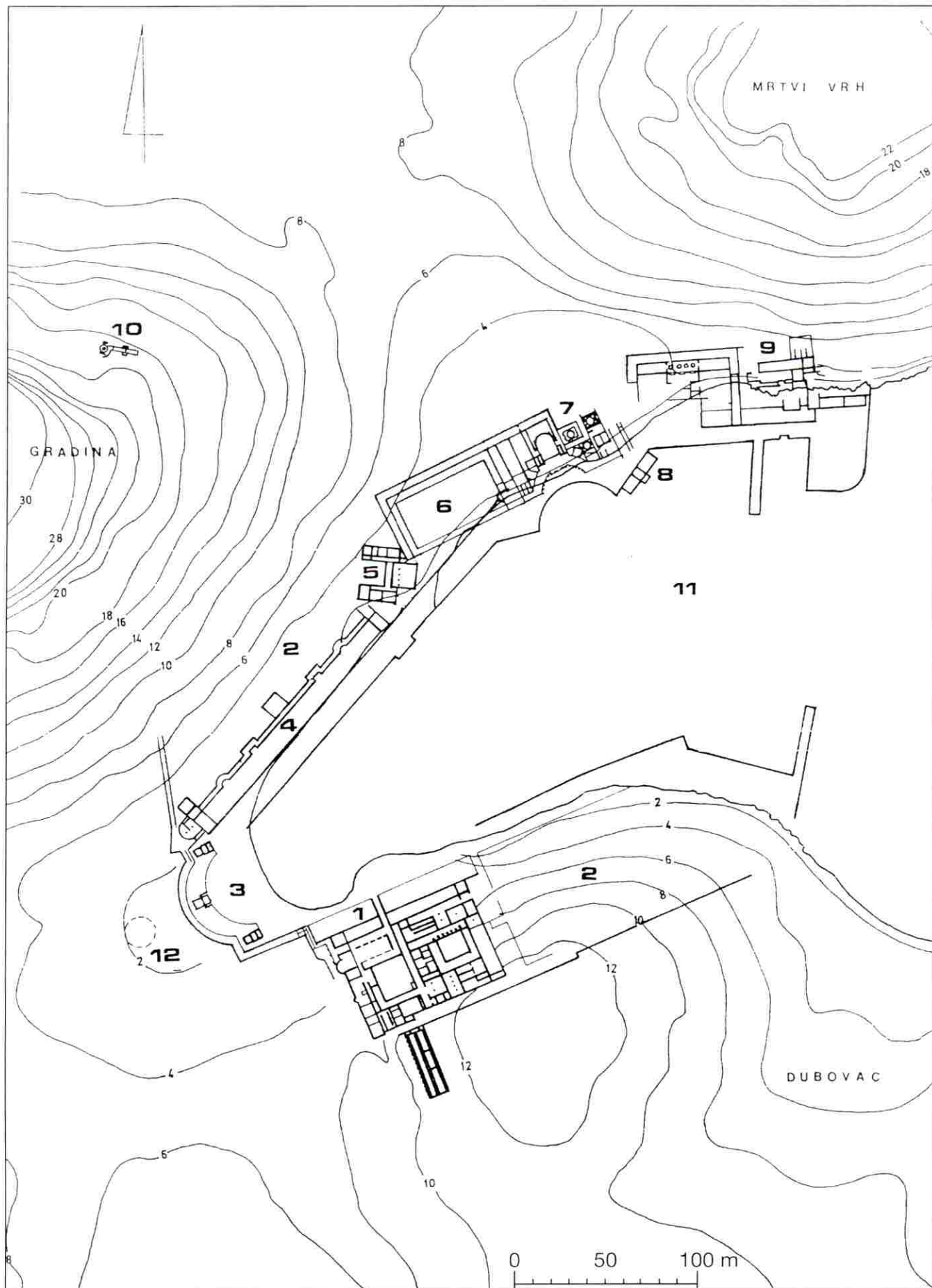
Sadržaji *fullonicae* vjerojatno su povezani s istim sadržajima na vili u uvali Madona, a prema Gnirsovim istraživanjima i sa sličnim sadržajima vile u uvali Sv. Nikole na Malom Brijunu (GNIRS, 1901., 129.). Izgleda da se paralelno s razvojem gospodarskih sadržaja zapuštaju raskošni rezidencijalni dijelovi vile. Nalazi mnoštva ulomaka amfora uz bazilikalnu dvoranu za audijencije i u polukružnoj dvorani uz veliki portik (poda pokrivenog polikromnim mozaikom), ukazuju vjerojatno da su ti dijelovi u kasnoj antici služili kao skladišta (GNIRS, 1915., 153.). Terme se preuređuju u kršćansko svetište, s korištenjem središnje dvorane s apsidom kao crkve i bazena frigidarija kao baptisterija (GNIRS, 1915., 141.-142.) (sl. 7.). U ranom srednjem vijeku probijanje vrata na velikim cisternama iznad rezidencijalnog dijela i na cisterni na gospodarskom dijelu pokazuje adaptacije tih prostora za stambene svrhe. Gospodarski mol vile i luka služe kao pomoćna luka Kastruma za pristajanje brodova i prekr-

junskih solana svome kleru (ZANINOVIĆ, 1991., 259.). Uporaba kamenoloma na otoku vidljiva je iz svih kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih izgradnji na području Kastruma, crkve Sv. Marije i Sv. Petra.

Vila na poluotoku Vižula kod Medulina mada, iako djelomično istražena, pruža mnogo podataka o kasnoantičkom razdoblju i preinakama koje su izvršene na osnovnom tlocrtu vile iz 1. st. Na početku poluotoka nalazi se kasnoantičko groblje Burle (JURKIĆ GIRARDI, 1981., 97.-98.).

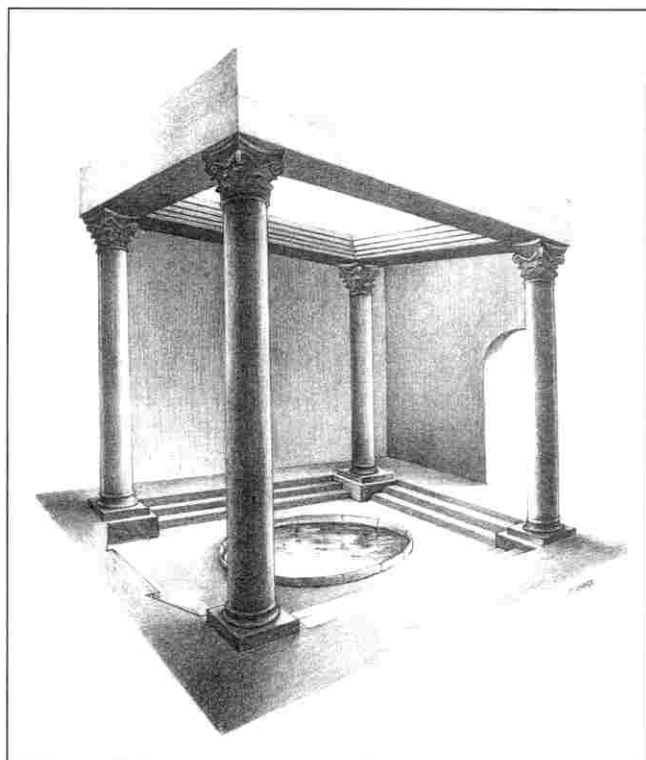
Kasnoantička vila u Mulinama na južnoj strani otoka Ugljana izgrađena je na ostacima vile iz ranocarskog razdoblja. Građevina je to sa središnjim, nešto povišenim dvorištem i velikom cisternom s mozaičnim podom. U njenom sastavu nalaze se pogoni za tiještenje maslina i proizvodnju maslinovog ulja. U razdoblju kasne antike, istočno od vile izgrađen je niz objekata: martirij naknadno razvijen dodavanjem memorijalnih cella, bazilika s aneksima i nadsvođeni mauzolej (SUIĆ, 1976., 244.) (sl. 8.).

Na lokalitetu Bijaći u kaštelanskom polju (poznat je u antici pod nazivom Siculi) nalazila se antička vila iz 1. st. (Klaudije je tu u prvoj pol. 1. st. naselio veterane rimskih legija). Na temeljima antičke vile izgrađen je u kasnoj antici starokršćanski kompleks od kojega su danas očuvani temelji



Sl. 6. Vila u rvali Verige na Brijunima (tlocrt prema BEGOVIĆ)

Fig. 6. Villa in the Verige bay on Brijuni (ground plan according to BEGOVIĆ)



Sl. 7. Frigidarij terma vile u uvali Verige pretvoren u baptisterij i idealna rekonstrukcija (prema BEGOVIĆ)

Fig. 7. *Frigidarium of the thermal spas in the Verige bay transformed into a baptistery; free reconstruction (according to BEGOVIĆ)*

velike polukružne apside i dio južnog stilobata s nekoliko baza stupova *in situ*, što upućuje na trobrodnu starokršćansku baziliku. S južne strane bazilike pronađeni su ostaci zidova osmerostrane krstionice s piscinom kružnog oblika (sl. 9.). Na ruševinama starokršćanske bazilike izgrađena je kasnije srednjovjekovna crkva manjih dimenzija posvećena sv. Marti. Crkva je građena kao trobrodna građevina podijeljena masivnim pilonima, čiji su međuprostori kasnije zazidani, a njezina kvadratna apside nalazi se unutar prostora starokršćanske apside. Nađeno je i šest nadvratnika koji pripadaju stambenoj i gospodarskoj arhitekturi (KIRIGIN, MARIN, 1989., 125.). Otkriće određenog broja obrađenih greda upućuje na pregradnje i obnovu u ranom srednjem vijeku (GOSS, 1996., 128.).

Do najviše spoznaja o kasnoantičkoj arhitekturi može se doći na primjeru izvanredno očuvane Dioklecijanove palače u Splitu. Ona pokazuje sadržaje kasnoantičkih luksuznih vila - dvorane za audijenciju s apsidom, portikat uz more s arhivoltama umjesto arhitrava, fortifikacije, branjene ulaze (*propugnaculum*). U kasnoj antici i ranome srednjem vijeku postala je svojevrstni model utvrđene palače i kastrona, kojemu su težile izgradnje posebno tijekom Justinijanova razdoblja.

Neistražena kasnoantička vila u Rogaču (uvala Banje) na otoku Šolti mogla bi biti istodobna Dioklecijanovoj palači (prema načinu gradnje), a također i vila u Nečujmu (uvala Piškera), ispred koje je veliki ribnjak. Prema toj vili uvala je dobila i ime (piscina vivaria). Naziva se još i Dioklecijanov ribnjak.

Kasnoantička villa rustica na lokalitetu Polača u Strožancu kod Postrane datirana u 4. st., sa zidovima mjestimično

očuvanim 4-5 m, na kojoj je nadograđena crkva Sv. Marije, nalazila se na trasi rimske ceste koja je vodila od Omiša (Oneum) prema Saloni (OREB, 1999./2000., 441.).

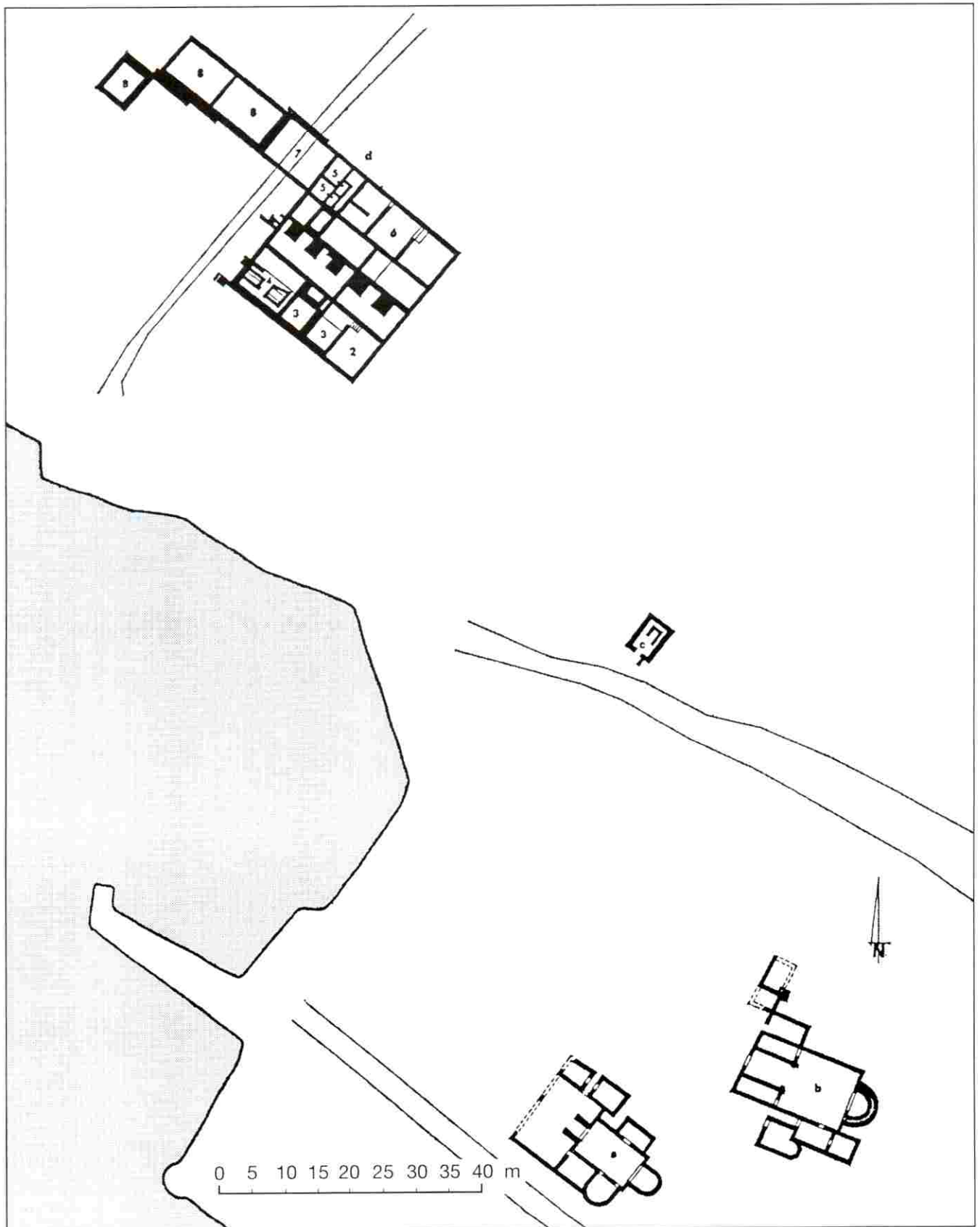
Na istočnome kraju uvale Lovrečina na otoku Braču nalaze se ostaci ranocarske vile razvedenog tlocrta. Zidovi vile građeni su od vrlo pravilnih blokova kamena. Na sredini uvale nađeni su ostaci kasnoantičkih zidova. Na zapadnom je kraju uz ostatke kasnoantičkih građevina dobro očuvana ranokršćanska jednobrodna crkva iz 6. st. s transeptom i potkovastom akcentuiranom apsidom. Ispred crkve je narteks vrlo specifičnog izgleda, s dvije polukružne apside (sl. 10.). U unutrašnjosti južne apside nalazi se polukružna klupa, a u sjevernoj pronađen je zidani grob, što upućuje na memorijalno značenje tog objekta. Sa sjeverne strane objekta nalazi se krstionica s krsnim zdencem križnog tlocrta. Vanjština objekta raščlanjena je jakim leznama. Uz baziliku je kasnoantičko groblje. Južna strana bazilike još je neistražena (KIRIGIN, MARIN, 1989., 145.-147.).

Antički lokalitet u Povljima na sjeveroistoku otoka Brača u kasnoj antici dobiva dogradnju starokršćanskog kompleksa s baptisterijem koji je gotovo u cijelosti zadržao izvorni izgled. Istočno od krstionice nalazi se antička građevina za koju se pretpostavlja da je cella poganskog hrama. Trobrodna bazilika longitudinalnog je tipa s transeptom i upisanom apsidom, te prostranim narteksom (sl. 11.). U blizini nartekse je veliki spremnik za vodu i danas poznat pod imenom Lokve. Na tjemenu apside očuvan je trodjeljni prozor s kapitelima ukrašenim akantusom. Sjeverno od bazilike nalazi se izvanredno očuvana krstionica, izvana kvadratičnog oblika presvođena kupolom (visina 12 m). Osmerokutna u unutrašnjosti, raščlanjena je s četiri upisane niše. U središtu se nalazi križni krsni zdenac u koji se spušta s po tri stepenice. Krajem 9. i poč. 10. st. u sklopu starokršćanskog kompleksa podignut je benediktinski samostan. Istočno od bazilike otkrivene su uz apsidu starokršćanske grobnice (KIRIGIN, MARIN, 1989., 147.-148.).

Predromanička crkva Sv. Ivana i Teodora u Bolu na Braču nalazi se na mjestu antičke vile (današnji položaj kod samostana dominikanaca). Crkva je s povišenim središnjim dijelom krova tako da izgleda kao trobrodna crkva. S istočne strane crkva ima izduženu četvrtastu apsidu (ZANINović, 1995., 93., KIRIGIN, MARIN, 1989., 149.).

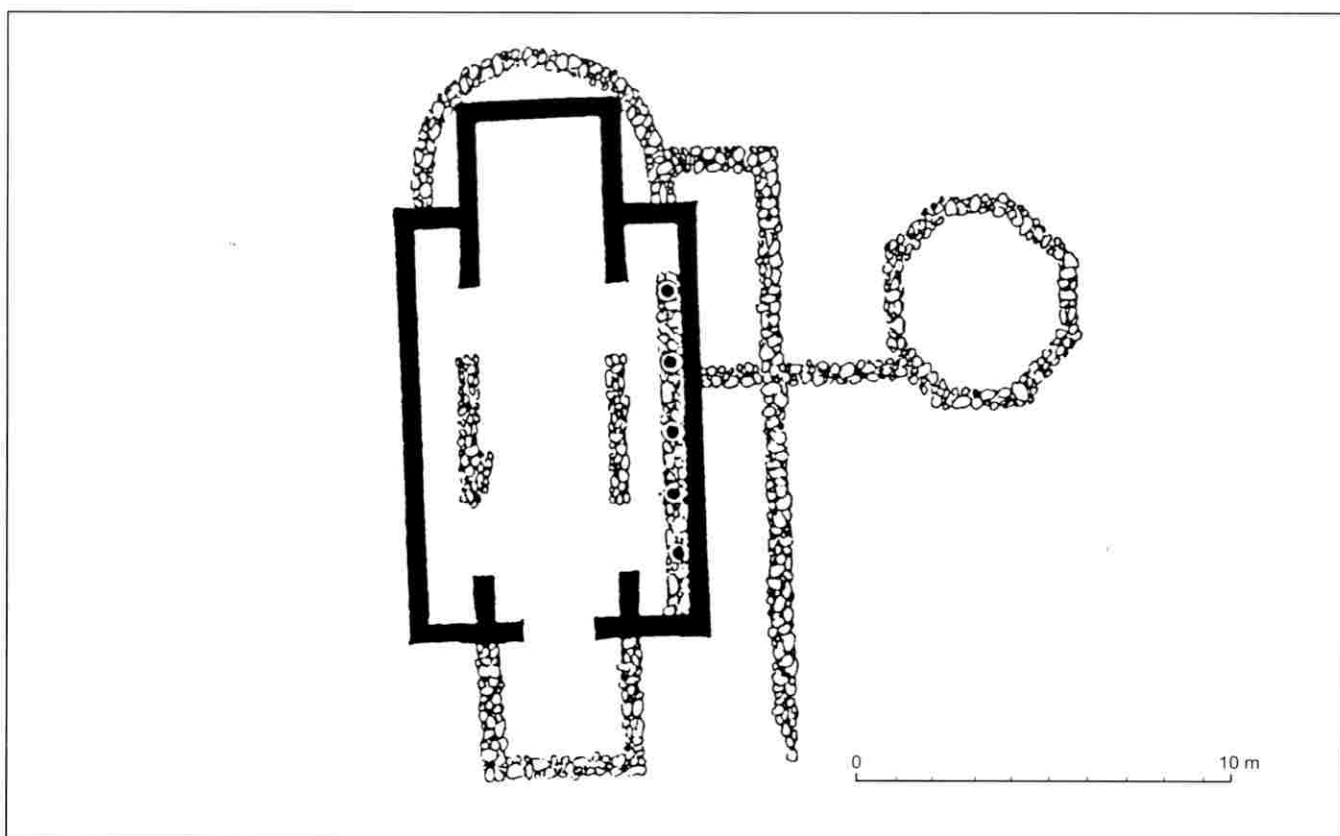
Na otoku Lastovo (antička Ladesta) u luci Uibli nalaze se ostaci antičke vile iz 1. st. na čijem području je u 5./6. st. izgrađena starokršćanska crkva. Hidroarheološki nalazi s brodoloma pokraj otoka Lastova (BRUSIĆ, 1976., 36.; 1980., 80.) pokazuju teret sličan brodolomu kod Yassi Ada, zapadna obala Turske, datiran u 7. st. (BASS, 1962.).

Kasnoantička palača u Polačama na otoku Mljetu izgrađena je neposredno uz vilu i terme iz ranocarskog razdoblja. Nalaz sekundarno upotrijebljene antičke ploče s natpisom ukazuje na postojanje rimskog hrama s trijemom posvećenog staroitalskom božanstvu Liberu - zaštitniku vina, plodnosti i polja. Hram se nalazio uz vilu ili u njenom sastavu, vjerojatno na mjestu kasnije starokršćanske crkve u kojoj je i pronađen. Moguće je da je starokršćanska crkva prebrisala hram te ga nakon rušenja nadomjestila ili prepravila (ZANINović, 1990., 730.). U luci Polače nađeni su mnogobrojni podzemski nalazi vinskih amfora i druge keramičke te



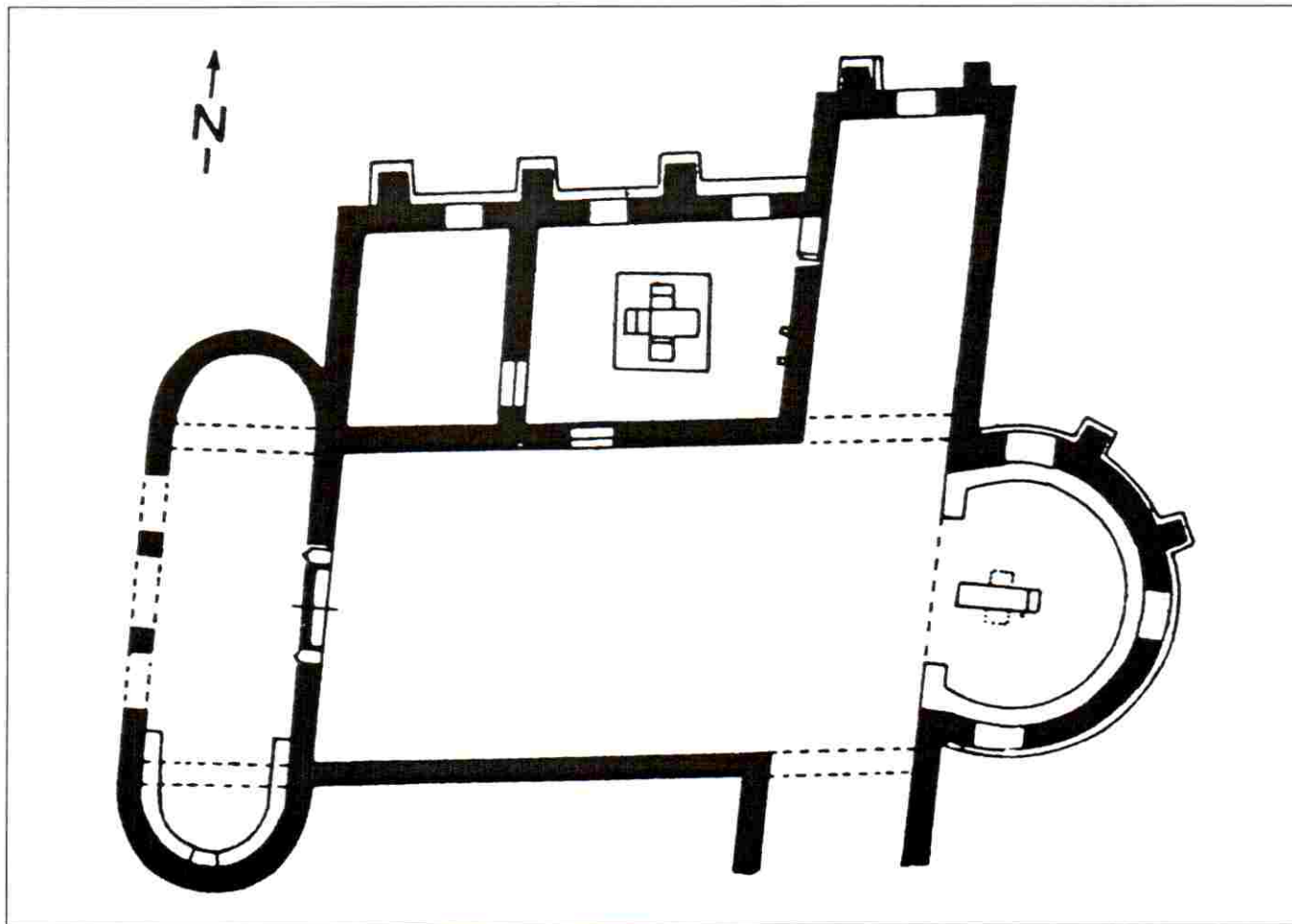
Sl. 8. Vila u Mulinama na otoku Ugljanu (tlocrt prema Suteu)

Fig. 8. Villa in Mulinie on the island of Ugljan (ground plan according to Suteu)



Sl. 9. Bijaći kod Trogira, crkva Sv. Marte

Fig. 9. Bijaći at Trogir, church of St. Martha



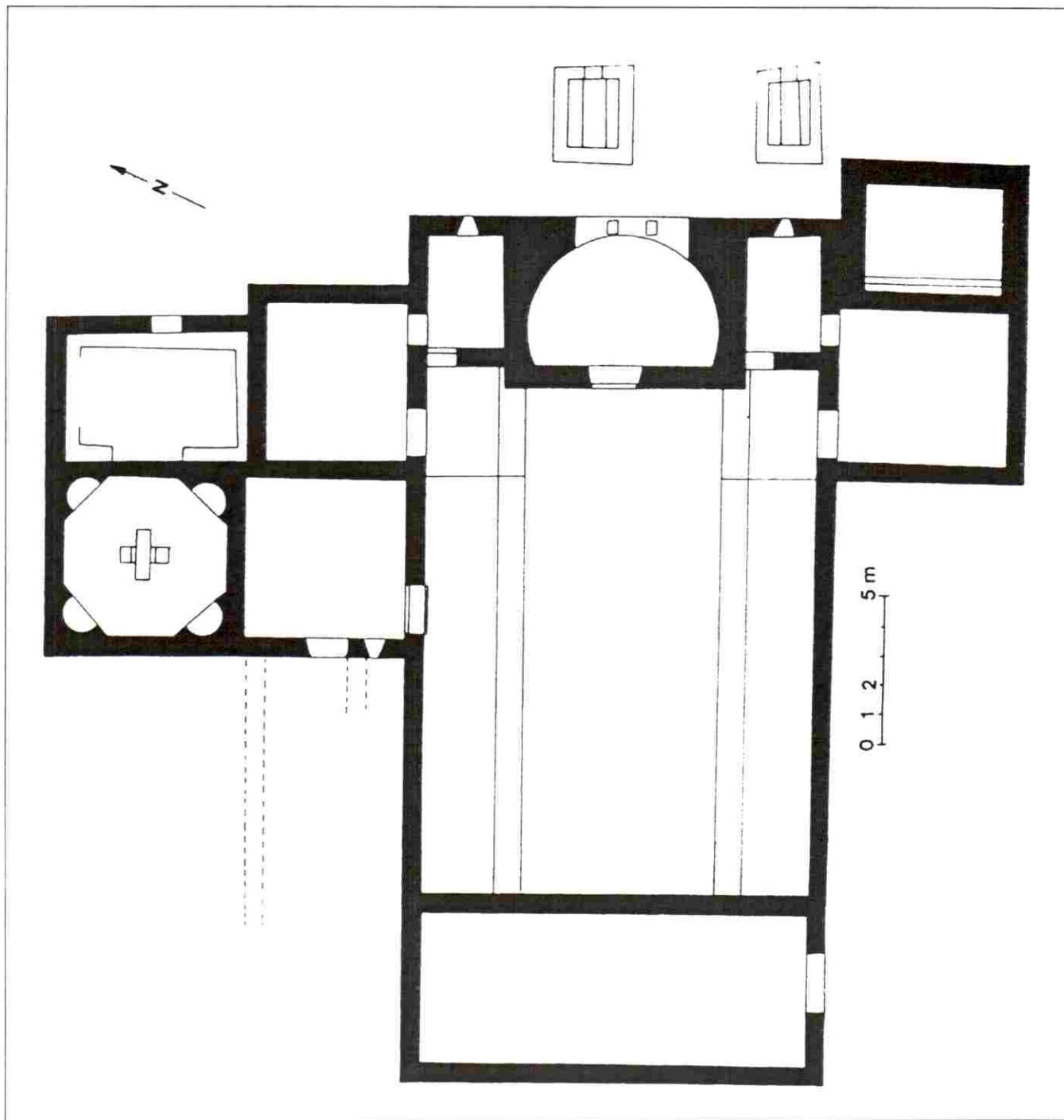
Sl. 10. Tloert bazilike u Lovrečini na otoku Braču (prema DOMANČEĆU)

Fig. 10. Ground plan of the basilica in Lovrečina on the island of Brač (according to DOMANČEĆ)

metalne robe u razdoblju od 1. st. pr. Kr. do kasne antike. U kasnoj antici otok je bio carski posjed, koji istočnogotski vladar Odoakar daruje Comesu Pieriusu 13. ožujka 489. g. na ime duga za zajam. Otok je procijenjen na 200 zlatnih solidi. Comes Domesticorum Pierius vjerojatno započinje izgradnju monumentalne palače u zaljevu Polače, ladanjski rezidencijalni kompleks. Palača (*praetorium*), po kojoj luka danas nosi ime, nije vjerojatno nikada dovršena. Smještena je na padini uz morsku obalu prema kojoj je orijentiran glavni ulaz. Duž cijelog pročelja prema moru u visini prvog kata pruža se velika lođa kao na Dioklecijanovoj palači u Splitu. Dvije osmerokutne kule flankiraju krajeve objekta. Velika središnja dvorana imala je bazilikalni oblik i zauzimala prizemlje i prvi kat (FISKOVIĆ, 1999., 66.). Danas su njeni zidovi očuvani do visine 20 m. Nepostojanje obrađenog poda u razini neposredno iznad temelja, ukazuje da je donji dio dvorane bio koncipiran kao substrukcija, te da je u razini kata bio pod glavne dvorane. Teodorik je kreirao uvod u običaj da se carski apartmani nalaze na gornjem katu. Takvu raspodjelu prostora pokazuju i palače vizigotske Španjolske. Kasnoantička dvorana u Polačama može se usporediti s velikom dvoranom s apsidom nađenom na vili San Giovanni di Routi na rijeci Potano, sjeverno od Pestuma u srednjoj Italiji. Ta izgradnja iz razdoblja Odoakara (476.-493. g.) i Teodorika (493.-526.) ilustrira vrstu građevina podignutih u doba germanskih kraljeva u Italiji. Idealnu rekonstrukciju palače u Polačama izradio je E. Dyggve (DYGGVE, 1959.) (sl. 12.).

U luci Polače istočno i zapadno od palače nalaze se i starokršćanski objekti - dvije crkvene građevine iz 5./6. st. Zapadna bazilika s mjestimično očuvanim zidom do 4 m visine jednobrodna je građevina kod koje se mogu razlikovati tri razvojne faze - od kasnoantičkog ranokršćanskog sloja iz 5./6. st., zatim ranosrednjovjekovnog (6.-9. st.), do srednjovjekovnog sloja (9.-12. st.). Vanjšina crkve raščlanjena je lezenama. Uz crkvu je otkrivena krstionica, nadsvođena kasnoantička grobnica, ulomci arhitekture, te ploča s latinskim natpisom o izgradnji trijema i proširenju hrama staroitaljskom božanstvu Ocu Liberu. Istočna je bazilika s apsidom okrenutom prema sjeveru i lezenama s unutarne strane objekta. Stražnji dio crkve je u obliku slova T, kao starokršćanske crkve u Solinu. Prozori su široki s polukružnim lukovima, dok je jedan u obliku križa kao na Sv. Donatu u Zadru (FISKOVIĆ, 1999./2000., 73.). U doba bizantske rekonkviste (Justinijan 527.-565. g.) formira se pomorska baza za prihvat i smještaj putnika i robe na plovnom putu Jadranom. Palača i cijelo okolno područje preuređuju se u kasnoantičko naselje. Na najvišoj koti lokaliteta, na Glavicu, na dominantnom položaju, nalaze se ostaci bizantske utvrde za nadzor prilaza luci i palači.

Vila kraj Cavtata (antički Epidaur) u uvali Tiha bila je građena na terasama na padini brijega uz morsku obalu. Postoje nalazi kasnoantičkih grobova uz vilu. Grobni prilozil vrlo su bitni - zlatna naušnica ukrašena safirom i akvamari- nom i 12 brončanih novčića Justinijana (527.-565. g.). Jedi-



Sl. 11. Tlocrt bazilike u Povljima na otoku Braču (prema OSTOJČU)

Fig. 11. Ground plan of the basilica in Povlja on the island of Brač (according to OSTOJČIĆ)

no su vojnici bili plaćeni u provincijama, a na selu nije bilo novca do 3.-4. st., i tada u vrlo malim količinama (WHITTAKER, 1990., 113.). Nalaz novca važna je indikacija da je vila u kasnoj antici dobila vojnu namjenu. U doba Bizantsko-gotskog rata posebno je izražena vojna komponenta.

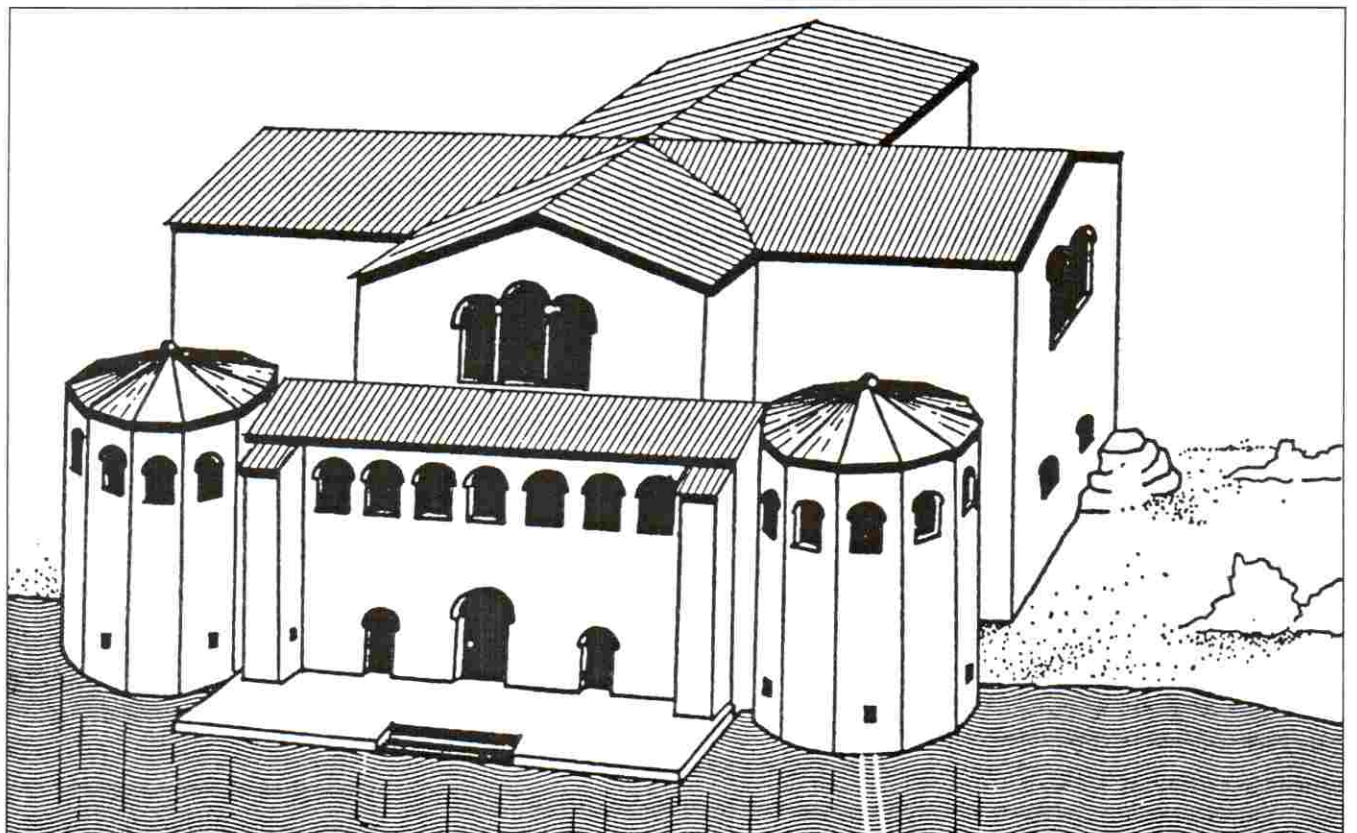
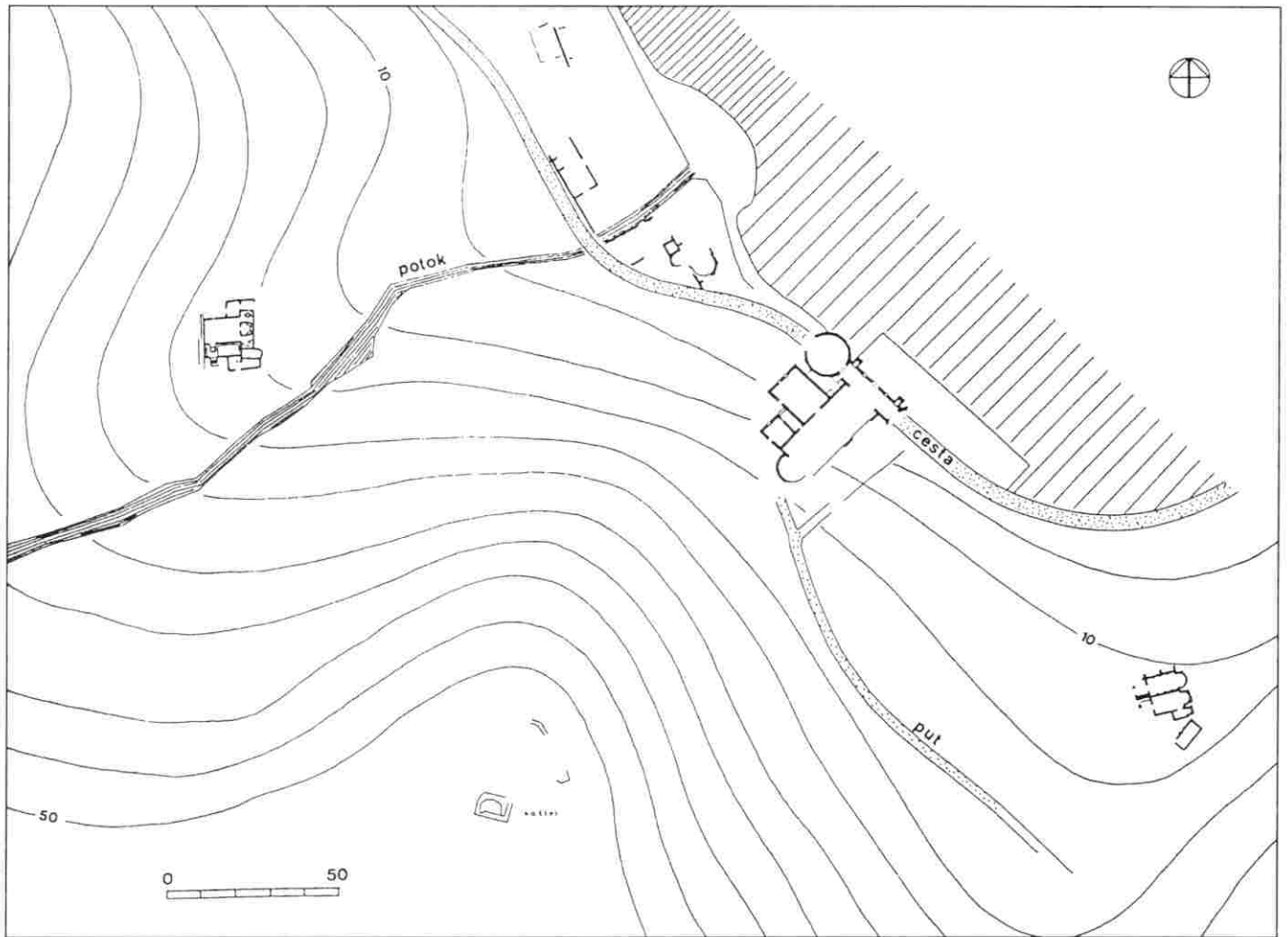
Ovim primjerima samo se iznosi problematika, ali se do kraja ne razjašnjava. Na mnogim vilama nisu razdvojene ranocarske i kasnoantičke faze. Nedovoljna istraženost kasnoantičke i ranosrednjovjekovne faze na rimskim vilama, nažalost, onemogućava stvaranje određenijih zaključaka. Postoje indikacije da određeni broj vila prelazi u kasnoj antici u vojno (Tiha kod Cavtata), a neke u crkveno vlasništvo (Kastrum na Brijunima, Povlja i Lovrečina na Braču). Najiz-

raženije preobrazbe strukture događale su se u gospodarskom dijelu vila (npr. Barbariga, Verige i Kastrum na Brijunima), jer se mijenja ukupna ekonomija.

Nemirna vremena kasne antike i nesiguran život s naglim promjenama možda su najbolje izraženi u stihovima cara Marka Aurelija (161.-180. g.) - "Samom sebi":

*"Vrijeme je kao rijeka događaja
i njena struja je jaka
čim se nešto pojavi odmah i nestaje
i nešto drugo dolazi
na njegovo mjesto i također nestaje."*

(B. KUNLIFFE - "Rome and her Empire", 1978., 270., prijevod M. VUKMANOVIĆ)



Sl. 12. Polače na otoku Mljetu - tlocrt kasnoantičkog sklopa i idealna rekonstrukcija palače (prema DYGGVE-U)

Fig. 12. Polače on the island of Mljet - ground plan of the late antique complex and reconstruction of the palace (according to DYGGVE)

Iako stihovi datiraju iz kraja 2. st., izvrsno opisuju nadolazeće razdoblje. U doba Marka Aurelija provala barbarskih plemena Kvada i Markomana. 167. g., koji dolaze na jug do Akvileje, označavaju kraj mirnog razdoblja "*Pax Romana*" i početak borba za obranu limesa. Pridružuju im se i stalne bitke za carsko prijestolje. Nakon kratkotrajne vladavine njegova sina Komoda, počevši od Pertinaksa koji je vladao samo tri mjeseca 193. g. slijedi niz "vojničkih careva" koji dolaze na vlast aklamacijom vojničkih masa i u pravilu nakon ubojstva prethodnika. U takvim nemirnim razdobljima, mir i sigurnost koji su pružale rimske vile morao je biti posebno cijenjen. Njihova arhitektura još uvijek pokazuje snagu izraza i prostorne koncepcije, ali također odražava i drukčije povijesne prilike. Fortifikacije dobivaju ključnu ulogu i potpuno određuju vanjski izgled objekta. U unutrašnjosti skromniji stambeni prostori i bitno smanjenje luksuza pokazuju drukčiju koncepciju stanovanja. Smanjenje komfora karakterizira i odnos prema termama. Njihova uporaba se smanjuje, i prostori vrlo često dobivaju druge funkcije, kao npr. građenje oratorija i kršćanskih svetišta na termama. Vile postaju introvertirani objekti, umjesto ekstrovertiranih građevina u razdoblju "*Pax Romana*". Grade se veliki proizvodni pogoni koji su zaklonjeni unutar jakih fortifikacija vile. Vila je ponovo osnovna proizvodna jedinica i nositelj ekonomije kasne antike te ranoga srednjeg vijeka.

U Istri najkasnije nakon 452. g. (provala Huna i razaranja Akvileje) započinje intenzivna izgradnja fortifikacija.

U razdoblju između sredine 5. i sredine 6. st. vlada politička nestabilnost. Imperijalne borbe intenziviraju se u posljednjim godinama Zapadnog Rimskog Carstva (KARAMAN, 1962.). Od 476. g. čitav se jadranski prostor nalazi pod vlašću istočnih Gota i Odoakara, a od godine 493.-535. g. Teodorika i njegovih nasljednika. Oni su za rimsko stanovništvo, nad kojim su vladali, bili samo carevi opunomoćenici, a Istra i Dalmacija i dalje su u teoriji bili integralni dijelovi Carstva. Odoakar je imao titulu patricija, a njegovi germanški vojnici dobili su zemlju po načelu trećine - *tercije* (GOLDSTEIN, 1992., 18.). Istočni Goti nisu prekinuli trgovinu Jadranom, što pokazuju nalazi keramike u središtima na obali (Salona, Split) i velikim ruralnim vilama (Polače, Mogorjelo), a možda indiciraju i prisutnost gotskog vladajućeg sloja na tim mjestima. Takva situacija je sve do rata Bizanta protiv istočnih Gota.

Justinijan je osvojio Dalmaciju od Gota 537. g. i pojačao napore da osigura to područje. Postoje zabilješke nadogradnje postojećih fortifikacija, gradnje novih fortifikacija (castra) na obali i otocima za osiguranje trgovačkih i vojnih plovidbenih putova Jadranom (SUIĆ, 1976., 234.-238.). Materijalna evidencija iz druge pol. 6. st. pokazuje vrijeme prosperiteta i stalan socijalni i ekonomski procvat koji su opisali i povjesničari (KLAJČIĆ, 1971., 112.). Porast vojnih i komercijalnih aktivnosti ostavio je brojne nalaze, kao npr. novac Justinijana i njegovih nasljednika do prve pol. 7. st. (MAROVIĆ, 1984., 298.-303.), te nalaze keramike - kasnoantičke amfore (BRUSIĆ, 1976., 1980.) U arhitekturi toga razdoblja osjeća se nova snaga izražaja (Brijuni - Kastum).

Posljednji veliki zamah rimske arhitekture dogodio se u 6. st. Neke velike ruralne vile građene su krajem 5. i u 6. st. (KIRIGIN, MARIN, 1989., 132.-133; OREB, 1990., 56.). Može

se pretpostaviti povećanje stanovništva u vilama, posebno u trenutku bijega romanskog stanovništva iz unutrašnjosti na obalu i otoke. Nalazi importirane keramike ograničeni su na velike vile koje su bile imperijalno vlasništvo ili sjedišta važnih carskih administratora, kao npr. vila u Polačama na Mljetu.

U doba bizantske rekonkviste (Justinijan 527.-565. g.) formiraju se pomorske baze (sigurna sidrišta) u čijem sastavu su luke, skladišta i stražarnice za nadzor pomorskih putova. Takve pomorske baze vrlo se često osnivaju na području kasnoantičkih priobalnih vila. Obrambeni sustav sastojao se od utvrda, skloništa i sidrišta za brodove i predstavljao je zaštitu vitalno važnog maritimnog pravca kroz Jadran. O njima piše i car Konstantin Porfirogenet u prvoj pol. 10. st.

Prva pol. 7. st. je vrijeme vidljivog opadanja intenziteta trgovine Jadranom, što je evidentirano smanjenjem keramičkih nalaza.

U ranom srednjem vijeku gradovi i naselja zaostaju, a prednost stječu velike ekonomije (zemljišni posjedi s kombiniranom proizvodnjom), kao što su npr. Polače na Mljetu koje se eksponiraju, ne samo u privrednom, već i u političko-administrativnom, pa i kulturnom pogledu. Promjenu gospodarskog dijela vile izaziva promjena privrede od izrazito agrarne, bazirane često tijekom 1. i 2. st. na monokulturi, do kombiniranoga gospodarstva kasne antike (agrikultura, stočarstvo, kamenarstvo, sol) i autarkične privrede ranoga srednjeg vijeka, kada se proizvodi sve za svoje potrebe. Drugu promjenu izaziva pojava kršćanstva i promjena ukupnog svjetonazora. Epikurejsku filozofiju ranog carstva zamjenjuje okretanje duhovnom životu kasne antike i ranoga srednjeg vijeka i gradnja velikog broja kršćanskih objekata. Treću promjenu uzrokuju nemirna vremena seobe naroda i time potpuna promjena koncepcije izgradnje. Fortifikacije dobivaju najznačajnije mjesto u izgradnji i određuju vanjski izgled objekta. Umjesto prizemlja glavnu ulogu u stambenoj arhitekturi preuzima kat.

Bitne promjene događaju se u Istri i Dalmaciji nakon sredine 7. st. Dolazak Slavena donosi radikalne promjene u socijalnim i ekonomskim uvjetima. Oni su bili poljoprivredna populacija s različitom tradicijom prerade poljoprivrednih proizvoda i pripremanja hrane. Nalazi crvene terra sigilata keramike nalazimo još samo u urbanim sredinama i na području velikih vila. Romansko stanovništvo u vilama na obali i otocima, pod protektoratom Bizanta moralo je također promijeniti svoje navike i prilagoditi se novim uvjetima. Nedostatak fine keramike tog razdoblja ukazuje ne samo na opći kolaps i na smanjeni uvoz iz Bizanta, nego također na kolaps regionalnih proizvoda u Istri i Dalmaciji. Trgovački putovi Jadranom ipak nisu u prekidu na što ukazuju nalazi bizantskih amfora iz 9. st. (BRUSIĆ, 1976.) i bizantske sgraffito keramike iz kasnog 12. st. (BUERGER, 1979., 43., 69.).

Rimska graditeljska tradicija izmiješana s elementima lokalnog naslijeđa slavenskih i hrvatskih došljaka bitna su odrednica građevnih obilježja nove arhitekture u predromaničkom razdoblju (GOSS, 1996., 55.-63., UJEČIĆ, 1995., 122.-123., DYGGVE, 1950.). Arhitektura antike u kojoj su osnovne odrednice - red, simetrija i pravilnost, miješa se s graditeljskim izrazom novih stanovnika kod kojih su osnovne odrednice - spontanost, rustičnost, nesimetrija kao i elementi

ornamenta te stilizirani figuralni prikazi. Romansko stanovištvo gradi na osnovi antičkih tradicija s izrazitom tendencijom pojednostavljenja oblika. Visoki ogradni zidovi, ulazi flankirani kulama i kule izgađene na strateškim položajima s nadzorom prilaza, te glavni stambeni prostori na katu, karakteristike su vila tog razdoblja koje će postati model izgradnje srednjovjekovnih dvoraca (castellum). Zbog svojih izvanredno odabranih lokacija (najpovoljnije prirodne uvale zaklonjene od jakih vjetrova), izvori pitke vode, blage padine s povoljnom insolacijom i strateški položaji sa širokim vizurama prema okolnom terenu, rimske vile bile su izuzetno pogodne za kontinuitet naseljavanja, formiranje važnih kršćanskih središta i srednjovjekovnih naselja.

LITERATURA

- ARTHUR, A., 1997., The villa at San Giovanni in Lucania, *JRA* 10, Ann Arbor, 598.-611.
- BADURINA, A., 1992., Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka. *Radovi IPU* 16, Zagreb, 7.-9.
- BASS, G. F., 1962., Underwater excavations at Yassi Ada: a Byzantine shipwreck. *Archäologischer anzeiger* 3, 537.-564.
- BEGOVIĆ DVORŽAK, V., 1995., Rezidencijalni kompleks u uvali Verige na Brijunima: primjer ekstrovertirane maritimne vile harmonično uklopljene u krajolik, *Histria Antiqua* 1, Pula, 47.-53.
- BEGOVIĆ, V., SCHRUNK, I., 1999.-2000., Villae rusticae na Brijunskom otočju, *Opuscula archaeologica* 23-24, Zagreb, 425.-439.
- BEGOVIĆ DVORŽAK, V., PAVLETIĆ, M., 1998., La basilica di S. Maria (Brijuni), *VAHD* vol 87-89, Città di Vaticano - Split, 37.-54.
- BEZECZKY, T., 1998., *The Laecanius amphora stamps and the villas of Brijuni*, Wien
- BRUSIĆ, Z., 1976., Late antique and Byzantine underwater finds along the eastern coast of the Adriatic, *Balcanoslavica* 5, 31.-39.
- BRUSIĆ, Z., 1993., Starokršćanski sakralni objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana, *Diadora* 15, 223.-236.
- BUERGER, J., 1979., The medieval glazed pottery, Diocletian's Palace Report on Joint Excavations, vol III, Split, 5.-124.
- BULIĆ, I., KARAMAN, I.J., 1927., *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb
- CASEY, P. J., 1996., Justinian, the limitanei, and Arab-Byzantine relations in the 6th c., *JRA* 9, Ann Harbor, 215.-222.
- DYGGVE, E., 1951., *History of Salonitan Christianity*, Oslo
- FISKOVIĆ, I., 1999., Jesu li Polače na Mljetu bile sjelo vladara Dalmacije, *Prilozi IAZ*, Zagreb, 61.-82.
- GNIRS, A., 1901., Überreste romische Ansiedlungen in der Gegend zwischen Pola und Rovigno, *MZK* 27, 128.-130.
- GNIRS, A., 1911., Baudenkmale aus der Zeit ostromischen Herrschaft auf der Insel Brioni Grande, *Jahrbuch für Altertumskunde*, Wien
- GNIRS, A., 1915., Forschungen über antiken Villenbau in Sudistrien, *JOAI* Beibl 18, 99.-164.
- GOLDSTEIN, I., 1992., *Bizant na Jadranu*, Biblioteka Latina et Graeca, Radovi, knjiga XIII, Zagreb
- GOSS, V. P., 1996., *Predromanička arhitektura u Hrvatskoj*, Architectonica Croatica, Zagreb
- JURKIĆ GIRARDI, V., 1981., Građevinski kontinuitet rimskih gospodarskih vila, *Histria Historica* 4/2, Pula, 70.-105.
- KIRIGIN, B., MARIN, E., 1989., *Arheološki vodič po srednjoj Dalmaciji*, Split
- KLAIĆ, N., 1971., *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb
- KUNLIFFE, B., 1978., *Rome and her Empire*, Maidenhead, England
- LOWRENCE, A. W., 1983., A Skeletal History of Byzantine Fortifications, *Annual of British School at Athens*, br. 78, London, 171.-227.
- MLAKAR, Š., 1976., Fortifikacijska arhitektura na otoku Brioni "Bizantski kastrum", *Histria Archaeologica* 6-7, Pula
- MONTESQUIEU, C., 1734., *Razmatranja o različitim veličine Rimljana i njihove propasti*, prijevod I. Rabar, Zagreb, 1917.
- OREB, F., 1999.-2000., Rimska vila u Strožancu nedaleko Splita, *Opuscula archaeologica* 23-24, 441.-449.
- PURCELL, N., 1995., The roman villa and the landscape of production, *Urban Society in Roman Italy*, New York, 151.-179.
- SCHRUNK, I., 1989., Dioklecijanova palača od 4. do 7. st., *VAMZ* 3, s., XXII, Zagreb, 91.-102.
- SCHRUNK, I., BEGOVIĆ, V., 2000., Roman estates on the island of Brioni, Istria, *JAR* 13/2000, Ann Harbor, 253.-276.
- SMALL, A. M., BUCK, R. J., 1994., The Excavations of San Giovanni di Ruoti, Volume I, *The Villas and Their Environment*, Toronto
- STARAC, A., 1994., Carski posjedi u Istriji, *Opuscula archaeologica* 18, Zagreb, 133.-145.
- SUIĆ, M., 1976., *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb
- SUIĆ, M., 1987., Cissa Pullaria - Baphium Cissense - Episcopus Cessensis, *Arheološki radovi i rasprave* 10, 185.-215.
- SUIĆ, M., 1995., Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana, *PPUD*, 35, Split, 133.-145.
- TASSAUX, F., 1982., Laecanii, recherches sur une famille senatoriale d' Istrie, *L'École Française de Rome. Antiquité* 94, 227.-269.
- TASSAUX, F., 1998., Apports recents de l'épigraphie a l'histoire économique et sociale de Brioni, *Epigrafia romana in area Adriatica*, Macerata, 77.-99.
- TOMIČIĆ, Ž., 1989., Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima, *Prilozi IAZ* 5-6, Zagreb, 29.-53.
- TOMIČIĆ, Ž., 1993., Na tragu Justinijanove rekonkviste, Kasnoantičke utvrde na sjevernom priobalju Hrvatske, *Prilozi IAZ* 10, Zagreb, 103.-116.
- VERZAR-BASS, M., 1986., Le trasformazioni agrarie tra Adriatico nord-orientale e Norico, *Società Romana e impero tardoantico* Editori Laterza, 647.-883.
- WELLS, C. M., 1996., Profuit invitit te dominante capi: social and economic considerations on the Roman frontiers, *JAR* 9, Ann Harbor, 436.-446.
- WHITTAKER, C. R., 1990., The consumer city revisited: the vicus and the city, *JRA* 3, Ann Harbor, 110.-118.
- Uličić, Ž., 1995., Povodom nalaza brončanog prstenja iz "Kastruma" na Velom Brijunu, *Histria Archaeologica* 26, Pula, 107.-130.
- VICELJA, M., 1995., La scultura del periodo postgiustiniano nell' Istria meridionale, *Hortus* vol. 1, Zagreb, 134.-140.
- ZANINOVIĆ, M., 1990., Liberov hram u Polačama na otoku Mljetu, *Arheološki vestnik* 41, Ljubljana, 725.-732.
- ZANINOVIĆ, M., 1991., Sol u antici naše obale, *Zbornik Akademije nauka Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 255.-264.
- ZANINOVIĆ, M., 1995., Ranokršćanske crkve kao postaje plovnog puta duž istočnog Jadrana, *VAHD*, 86, Split, 125.-146.

Summary

TRANSFORMATIONS OF ROMAN VILLAS ON THE EASTERN ADRIATIC COAST IN LATE CLASSICAL ANTIQUITY AND THE EARLY MIDDLE AGES

The second great construction boom took place in Roman villas in late classical antiquity and the early Middle Ages. As the role of the state weakened, cities experienced decline and the economic role of villas increased, becoming supporters of the entire economy of a certain region. Many villas that existed continuously since the period of the early Roman Empire extensively changed the structure and methods of production, and the villas that had been temporarily abandoned were now being rebuilt and extended. Some villas along the coast and on the islands were converted into naval bases and safe anchorages along the Adriatic sea route which from the 5th until the 8th century was the only safe way to Central Europe at a time when the connections along the land routes were broken. Other villas were transformed into Christian complexes, particularly those subordinated to a group of smaller villas in a certain area. As Thomas the Archdeacon writes, in turbulent times of the early Middle Ages the Romans lived off the sea, which probably meant trade, lodgings, and port services that they offered to ships in transit. During the reign of Constantine the Great pilgrimages to the Holy Land began, and many pilgrims traveled across the Adriatic. At that time the exchange of goods was intensive, as archaeological finds on a number of sites prove - Brijuni, Diocletian's Palace, Polače on the island of Mljet. On Roman villa sites in Istria - Barbariga, Fažana, Valbandon, Brijuni and Medulin (Vižula) - intensive construction activities from the periods of late antiquity and the early Middle Ages have been documented, pointing to the significance of those sites, their economic role, the emerging population, the establishment of settlements and significant centers of Christianity. On the Brijuni islands, the site Kastrum, built around a large antique villa, and another late antique adaptation of an early Empire villa in the Verige bay, represented important naval bases. The late antique villa in Muline on the southern side of the island of Ugljan, built on the ruins of a villa from the early Empire period, had a memorial cella, a late Christian basilica with annexes, and an arched mausoleum. On the site Bijaći in the Kaštela field on the foundations of an ancient villa, in late antiquity a late Christian complex (a three-aisled late Christian basilica with an octagonal baptistery) was built and, as the finds suggest, probably a medieval sovereign court as well. The ruins of an early Empire villa with an indented ground plan are situated at the eastern end of the Lovrečina bay on the island of Brač, and at the western end of the bay there are late antiquity buildings and a late Christian single-aisled church with a transept from the 6. century. In late antiquity a late Christian complex with a baptistery was attached to the antique site in Povlji in the Northeast of the island of Brač. This site is today one of the best preserved on the Adriatic. The Pre-Romanesque church of St. John and Theodore in Bol on Brač is situated on the site of an antique villa. On the island

of Lastovo in the port of Ubli there are ruins of a Roman villa from the 1st century on whose place in 5th/6th century a late Christian church was built. The late antique palace in Polače on the island of Mljet was built directly attached to a villa and a thermal spa from the earlier period. In the vicinity of the palace there are late Christian monuments - two churches from the 5th/6th century which were extended until up into the 12th century. In the 6th century, a naval base was established at the site offering rest for voyagers and storage for goods on the Adriatic sailing route. The villa in the vicinity of Cavtat in the Tiha bay is dated from the early Empire up until the end of classical antiquity. Thanks to their extraordinary well chosen locations in the most favorable natural bays - sheltered from powerful winds, with drinking water resources or brilliantly built water tanks, gently inclined slopes with favorable insolation and strategic locations with an open view of the surrounding area - the Roman villas were particularly suited for the continuity of settlement and the establishment of important Christian centers and medieval settlements. An intensive exchange of goods and services — as well as the Adriatic sea routes — were the vital forces that kept Istria and Dalmatia going throughout the turbulent period of the early Middle Ages, when any trace of life based on classical traditions on the continent disappeared and the Roman villas and settlements were torn down and abandoned.